

Δικαῖος Β. Βαγιακάκος

*Ὁ Νικόλαος Γ. Πολίτης πρῶτος ἐκδότης τὸ 1866
τοῦ μανιάτικου μοιρολογίου τοῦ δικιωμοῦ τῆς Ληγοροῦς*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Α'. Εισαγωγικά

Βασικά κείμενα δια την μελέτην τῆς Λαογραφίας τῆς Μάνης εἶναι τὰ μοιρολόγια, διότι εἰς αὐτὰ ἀπεκονίζεται ὁλόκληρος ὁ βίος τῶν κατοίκων τῆς. Ἔχομεν εἰς αὐτὰ τὴν διάλεκτον, τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα, τὸν χαρακτῆρα τῶν κατοίκων καὶ τὴν ἀδήριτον παρουσίαν τῶν ἀγράφων νόμων, οἱ ὅποιοι ἐξ ὁλοκλήρου ρυθμίζουν τὴν ζωὴν τῶν κατοίκων τῆς Μάνης. Τὰ μοιρολόγια διακρίνονται:

- α) *Εἰς τὰ δεκαπεντασύλλαβα τῆς Ἐξω Μάνης*, τὰ ὅποια ἔχουν τὴν μορφήν τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, δὲν ἀναφέρουν τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ οὔτε περιστατικά τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ ὁμιλοῦν γενικῶς περὶ τοῦ Χάρου, περὶ τοῦ Κάτω Κόσμου καὶ τῶν συνθηκῶν τῆς ἐκεῖ παραμονῆς τῶν νεκρῶν. Ἔχουν λυρικότητα καὶ τὴν ραδινότητα τοῦ ἰωνικοῦ κίνους. Εἶναι κάπως τυποποιημένα καὶ ἐπαναλαμβάνονται ὑπὸ τῶν γυναικῶν κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ πένθους.
- β) *Εἰς τὰ ὀκτασύλλαβα τῆς Μέσα Μάνης*¹, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον ἀναφέρεται ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸν νεκρόν, εἰς τὰ προτερήματα καὶ τὴν δραστηριότητά του εἰς τὴν ζωὴν. Εἶναι αὐθόρμητα δημιουργήματα τῆς στιγμῆς τοῦ θρήνου, καθαρῶς προσωπικά, περισσότερον ἀδρά, ἔχουν τὴν αὐστηρότητα τοῦ δωρικοῦ κίνους.

Ὑπάρχουν εἰς τὴν Ἐξω Μάνην ἐνίοτε καὶ τὰ τοῦ μεικτοῦ τύπου, τὰ ὅποια ἀρχίζουν μὲ δεκαπεντασυσλλάβους στίχους καὶ τελειώνουν μὲ ὀκτασυσλλάβους.

1. Μίαν γενικὴν θεώρησιν τῶν μοιρολογίων τοῦ εἴδους αὐτοῦ βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Γύρω στὸ μυρολόγι τῆς Μέσα Μάνης», *Σπαρτιατικὰ Χρονικά*, τεύχη 57-70 (1942-1943). Ἀνατύπωσις εἰς *Λακωνικὰς Σπουδὰς*, τόμ. 17 (2004), σ. 219-262.

Τὰ ὀκτασύλλαβα ὁμῶς διακρίνονται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον εἰς:

- α) *Τὰ λεγόμενα εἰς τοὺς νεκροὺς ἀπὸ φυσικὸν θάνατον.* Τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἐκφράζει τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν νεκρὸν καὶ τὸν ἔπαινον τοῦ βίου του. Κυριαρχεῖ τὸ συναίσθημα καὶ ἡ λύπη.
- β) *Εἰς τὰ μοιρολόγια εἰς τοὺς νεκροὺς τῶν πολέμων.* Αὐτὰ εἶναι καθαρῶς ἐπικά με κυρίαρχον θέμα τὸ ἥρωικὸν στοιχεῖον καὶ τὴν θυσίαν τοῦ νεκροῦ διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς πατρίδος. Εἰς αὐτὰ τὴν λύπην καταπνίγει ὁ ἥρωϊκὸς θάνατος διὰ τῆς πατρίδος τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν τιμὴν. Εἶναι θούρια τοῦ Τυρταίου, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπικρατεῖ τὸ πνεῦμα τῆς γυναικὸς τῆς ἀρχαίας Σπάρτης. Ἀπευθυνομένη ἡ σημερινὴ Μανιάτισσα πρὸς τοὺς προσελθόντας νὰ ἐκφράσουν τὰ συλλυπητήριά των διὰ τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ της ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, λέγει:

Ὅλους ζας ζᾶς εὐχαριστοῦ,
ἐγὼ δὲ θεοῦ κλαίματα,
σκοτώθηκε στὸν πόλεμο,
ἔκαμε τὸ καθῆκός του.
ἔδι᾽ ἀπ' ἐμὲ δόξα καὶ τιμὴ.
Στέκει πρὶς πάνω ἀπὸ μᾶς
τρανὴ μᾶς μάννα ἡ Ἑλλάς.

- γ) *Εἰς τὰ μοιρολόγια εἰς τοὺς νεκροὺς ἐνέκα ἐκδικήσεως.* Τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἐγγίζει τὰ ὅρια τοῦ τραγικοῦ, διότι εἰς τοὺς στίχους των κυριαρχεῖ ἡ ἔκφρασις τοῦ μίσους μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων οἰκογενειῶν καὶ ἡ δίψα τῆς ἐκδικήσεως ἐκ μέρους τῶν παθόντων, ἐπειδὴ ρυθμιστὴς διὰ τὴν ἀξιοπρεπῆ διαβίωσιν αὐτῶν εἰς τὴν στενὴν κοινωνίαν τῆς Μάνης εἶναι ὁ ἀγραφὸς νόμος τῆς ἐκδικήσεως, τὴν φλόγαν τῆς ὁποίας ἀνάπτει καὶ συντηρεῖ ἡ γυναῖκα, ἡ ἱέρεια αὐτῇ τοῦ φόνου, ἡ ὀπλίζουσα τὰς χεῖρας τῶν ἀνδρῶν δι' ἐκδίκησιν.

Ἐνα μοιρολόγι τῆς κατηγορίας αὐτῆς με πλοκὴν ἀρχαίας τραγωδίας, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ κύριον πρόσωπον εἶναι γυναῖκα, ἡ ὀνομαζομένη Ληγοροῦ (σύζυγος τοῦ Γρηγόρη) –διὰ τοῦτο ἔχει δοθῆ ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ ὁ τίτλος «*Τὸ μοιρολόγι τῆς Ληγοροῦς*»– συλλέγει, σχολιάζει καὶ ἐκδίδει πρῶτος ὁ Νικόλαος Γ. Πολίτης τὸ 1866 εἰς τὸν 16ον τόμον τοῦ περιοδικοῦ «Πανδώρα», φύλλ. 284,

Βιβλιογραφίαν διὰ τὰ μοιρολόγια τῆς Μάνης βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Αἱ γλωσσικαὶ καὶ λαογραφικαὶ σπουδαὶ διὰ τὴν Λακωνίαν», *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, τόμ. Ε' (Πρακτικά Β'), σ. 360-365 (ἀριθμ. 873-972).

σ. 539-541, εις στίχους 46 ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης». Τὸ μοιρολόγι ἐδημοσιεύθη ἄνευ ὑπογραφῆς μετὰ τὴν σημείωσιν εἰς τὸ τέλος: «*Ἐκ Τριπόλεως ἔπεται συνέχεια*».

Ὁ Πολίτης τότε ἦτο 14 ἐτῶν καὶ μαθητὴς εἰς τὸ Γυμνάσιον Καλαμάτας. Εὐρίσκετο, κατὰ τὸ διάστημα διακοπῶν, εἰς Τρίπολιν, διότι ἐκεῖ ὑπηρετεῖ ὁ πατὴρ του ὡς δικαστικὸς ὑπάλληλος.

Ὁ Πολίτης μετὰ δύο ἔτη, τὸ 1868, ἐπανεκδίδει εἰς τὸν 18ον τόμον τῆς «Πανδώρας», φύλλ. 430, σ. 438-440, τὸ μοιρολόγι αὐτὸ ὑπὸ πληρεστέραν μορφήν ἐκ στίχων 161 καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «*Τῆς Ληγοροῦς τὸ τραγούδι*». Εἰς τὴν πρώτην ὑποσημείωσιν τοῦ κειμένου (σ. 439) τῆς δευτέρας ἐκδόσεως ἀναφέρει: «*Τὸ τραγούδι τῆς Ληγοροῦς εἶναι πάγκοινον ἐν τῇ Μάνῃ διὰ τὴν δραματικωτάτην αὐτοῦ πλοκήν, τὴν ὁποίαν ἐπαναλαμβάνει τὸ ἀληθὲς τῶν ἀναφερομένων γεγονότων, διὰ τοῦτο καὶ διαφόρως ᾄδεται. Ἐν τῷ 284 φυλλαδίῳ τῆς Πανδώρας ἐδημοσιεύσαμεν ἐν τῶν εἰδῶν τούτων, ὅπερ εἶναι ἐπιτομὴ τῶν ἄλλων*». Ἐκ τούτων γίνεται φανερόν ὅτι καὶ τοῦ πρώτου, ἄνευ ὑπογραφῆς δημοσιευθέντος εἰς τὴν «Πανδώραν» τὸ 1866 μοιρολογίου τῆς Ληγοροῦς, ἐκδότης εἶναι ὁ Ν. Πολίτης.

Ποῖος ὅμως εἶναι ὁ Νικόλαος Πολίτης², ὁ ὁποῖος εἰς ἡλικίαν 14 ἐτῶν ἐκδίδει κατὰ τὸν πρέποντα φιλολογικὸν τρόπον ἓνα ἀπὸ τὰ δραματικώτερα Μανιάτικα μοιρολόγια τῆς ἐκδικήσεως;

Ἡ οἰκογένειά του κατήγετο ἀπὸ τὸ χωρίον Γιάννιτσα (νῦν Ἐλαιοχώριον) βορείως καὶ πλησίον τῆς Καλαμάτας καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ Γιαννιτσάνικα, ὅπως ἐσφαλμένως γράφεται εἰς τὴν βιογραφίαν του. Ὁ πατέρας του ἦτο δικαστικὸς ὑπάλληλος. Ὁ Νικόλαος ἐγεννήθη τὸ 1852. Τὰ πρῶτα γράμματα ἔμαθεν εἰς τὴν Καλαμάταν, ὅπου ἐτελείωσε καὶ τὸ Γυμνάσιον.

Ἐξῆς εἰς καλλιεργημένον πνευματικῶς οἰκογενειακὸν περιβάλλον καὶ ὡς μαθητὴς ἦτο φιλομαθέστατος, ἀφοῦ ἦτο ἀναγνώστης τῶν λογοτεχνικῶν περιοδικῶν τῆς ἐποχῆς, ὅποια ἦσαν ἡ «*Χρυσάλλις*», ἡ «*Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν*», ἡ «*Εὐτέρπη*», τὸ «*Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον*» τοῦ Εἰρ. Ἀσωπίου καὶ ἡ «*Ἀποθήκη τῶν Ὁφελίμων Γνώσεων*». Ἐμελέτα ἐπίσης Ἑλλήνας καὶ Λατίνους συγγραφεῖς καὶ κυρίως τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀ. Κοραῆ ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων.

2. Βιογραφίαν καὶ ἐργογραφίαν τοῦ Ν. Πολίτου βλ. Στίλ. Κυριακίδης, «*Ν. Γ. Πολίτης*», *Λαογραφία*, τόμ. Ζ' (1923), θ' - κε' καὶ «*Ἐργογραφία*», σ. κζ' - νά' [Μνημόσυνον Ν. Γ. Πολίτου].

Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν διαφορῶν ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν περιοδικῶν αὐτῶν, τὰ ὅποια ὁ Πολίτης κατέγραφεν εἰς τὰ διασωθέντα τετράδιά του καὶ μερικὰ τῶν ὁποίων ὑπὸ τὸν τίτλον «*Ποικίλα*»³ ἐδημοσίευσεν εἰς ἡλικίαν 13 ἐτῶν, τὸ 1865, εἰς τὸν τρίτον τόμον τῆς «*Χρυσασίδος*», σ. 679-680. Μὲ τὸ δημοσίευμα αὐτὸ καὶ μὲ μερικὰ ἄλλα εἰς τὸ περιοδικὸν «*Ἡ Φιλόστοργος Μήτηρ*» ἔκαμεν ὁ Ν. Πολίτης τὴν πρώτην του ἐμφάνισιν εἰς τὰ γράμματα.

Νομίζω ὅμως ὅτι, διὰ νὰ ἐννοήσωμεν καλύτερον τὴν παρουσίαν τοῦ νεαροῦ μαθητοῦ Ν. Πολίτου εἰς τὰ γράμματα, πρέπει νὰ ἀναφερθῶμεν καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν κίνησιν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνὰ τὸ Πανελλήνιον, ὅτε πρωτεύουσαν θέσιν εἶχε τὸ περιοδικὸν «*Πανδώρα*» τοῦ Ν. Δραγούμη. Εἰς αὐτὴν εἶχεν ἀρχίσει ἡ δημοσίευσιν γλωσσικῶν καὶ λαογραφικῶν συλλογῶν ἐκ διαφορῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ μελετῶν περὶ τὰ Νέα Ἑλληνικά, καὶ τῆς ὁποίας τακτικὸς ἀναγνώστης ἦτο ὁ Ν. Πολίτης.

Ἡ δημοσίευσιν τότε γλωσσικῶν καὶ λαογραφικῶν συλλογῶν ἐγένετο κυρίως ἀπὸ ἀνάγκην ἐθνικὴν. Ἐπεδιώκετο δηλαδὴ δι' αὐτῶν νὰ ἀποδειχθῇ ἡ ἐνότης τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀπορρίψει ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς J. Ph. Fallmerayer, γράφων τὸ 1830 εἰς τὸ δι' ὅσον ἔργον τοῦ *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Stuttgart-Tübingen 1830-1838, ὅτι «*τὸ τῶν Ἑλλήνων γένος ἐκ ρίζης ἐξέλιπεν ἐν Εὐρώπῃ. Τὰ ἀθάνατα ἔργα τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ αὐτοῦ καὶ τινὰ εἰρήπια τοῦ πατρίου ἐδάφους εἶναι τὴν σήμερον τὰ μόνα μαρτύρια ὅτι ὑπῆρξε ποτε ἑλληνικὸς λαός. Οὐδὲ σταγὼν γνησίου καὶ ἀκράτου ἑλληνικοῦ αἵματος ῥεεῖ εἰς τὰς φλέβας τῶν Χριστιανῶν κατοίκων τῆς καθ' ἡμᾶς Ἑλλάδος*». Καί, ναι μὲν τὴν θεωρίαν αὐτὴν ἀπέδειξεν ἱστορικῶς ἐσφαλμένην εἰς τὸ σύνολόν της ὁ Κων/νος Παπαρρηγόπουλος, ἐκδόσας τὸ 1843 τὴν μελέτην του «*Περὶ ἐποικίσεως σλαβικῶν τινῶν φύλων εἰς τὴν Πελοπόννησον*», ἀλλὰ καὶ ἄλλοι Ἕλληνες καὶ ξένοι ἱστορικοί⁴. Ἐπεχειρήθη ὅμως ὑπὸ τῶν τότε λογίων νὰ ἀποδειχθῇ ἡ ἐνότης αὐτὴ καὶ διὰ γλωσσικῶν καὶ λαογραφικῶν στοιχείων ἐκ τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ, τὰ ὅποια εἶναι τὰ ἴδια ἢ ἐλαφρῶς, ἔνεκα τοῦ χρόνου, παρῃλλαγμένα πρὸς τὰ ἀνάλογα ἀρχαῖα.

Οὕτω, ἐγένετο πραγματικότης τὸ κήρυγμα τοῦ Κοραῆ⁵, τὸ ὅποιον ἐπανέ-

3. Περιεχόμενα τούτων ἦσαν: «*Ὑψη τῶν διαφορῶν τῆς Εὐρώπης ὁρέων - Κομῆται ἐμφανισθέντες ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ - Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ καφέ - Μετάγγισις αἵματος - Νέον εἶδος ἀεροστάτου - Ἡ ἀξία τοῦ καιροῦ*».

4. Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. εἰς Δ. Β. Βαγιακάκος, «*Σχεδιάσματα περὶ τῶν τοπωνυμικῶν καὶ ἀνθρωπωνυμικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι (1833-1962)*», *Ἀθηνᾶ* 66 (1962), σ. 334-341.

5. Πλούταρχος, *Παράλληλοι βίοι*, τόμ. Δ', σ. κθ'.

λαβε και ὁ Σπ. Ζαμπέλιος⁶, περὶ συγκεντρώσεως τῶν λέξεων καὶ παραδόσεων τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν εἰς Λεξικόν. Τὴν κίνησιν αὐτὴν ἐβοήθησε καὶ ὁ τότε ὑπουργὸς τῆς Παιδείας Χ. Χριστόπουλος, ὁ ὁποῖος τὴν 22 Μαρτίου 1857 δι' ἐγκυκλίου του πρὸς τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς συνέστησε νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν συλλογὴν γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον θὰ ἐδημοσιεύετο εἰς τὴν «Ἐφημερίδα τῶν Μαθητῶν», τὴν ὀνομασθεῖσαν «Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν»⁷.

Πρὸς πραγματοποιοῖσιν τῆς συστάσεως τοῦ ὑπουργοῦ φαίνεται ὅτι ἐξεδηλώθη ζωηρὰ κίνησις καὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν τῆς Καλαμάτας, εἰς τὸ Γυμνάσιον τῆς ὁποίας γυμνασιάρχης ἦτο ὁ φιλόλογος Ἀ. Κυπριανός⁸, ἐκπαιδευτικὸς ἐγκρατέστατος τῆς ἑλληνικῆς καθόλου Γραμματείας. Ἴσως ὁ γυμνασιάρχης αὐτὸς παρώτρυνε καὶ τὸν νεαρὸν μαθητὴν του Ν. Πολίτην πρὸς συλλογὴν μοιρολογίων τῆς Μάνης ἐκ Μανιατῶν, οἱ ὅποιοι εἴτε ὡς μόνιμοι κάτοικοι εἴτε ὡς ἐποχικοὶ ἐργάται εὐρίσκοντο εἰς τὴν Καλαμάταν⁹. Ἀλλῶστε, καὶ ὁ Πολίτης ἐγνώριζε τὸν τύπον τῶν μοιρολογίων τῆς Μάνης, ἀφοῦ, ὡς εἵπομεν, εἰς τὸν τρίτον τόμον τῆς «Χρυσανθίδος» τὸ 1865, σ. 679-680, ὅπου εἶχε δημοσιεύσει τὰ «Πουκίλα» του, ἐδημοσιεύοντο (σ. 656) καὶ ὑπὸ τοῦ Μανιατοῦ Ἰω. Κουμουτζῆ δύο Μανιατικά μοιρολόγια μετὰ πολλῶν ἐρμηνευτικῶν σχολίων. Φαίνεται ὅτι καὶ τοῦτο ἦτο ἐρεθισμὸς καὶ κίνητρον διὰ τὸν Πολίτην πρὸς συλλογὴν καὶ μελέτην μοιρολογίων ἐκ Μάνης.

Ζῶν λοιπὸν εἰς τὸ πνευματικὸν αὐτὸ περιβάλλον ὁ νεαρὸς Πολίτης, ἐγένετο ἀσφαλῶς καὶ δέκτης τῆς ὅλης τότε φιλολογικῆς κινήσεως πρὸς μελέτην τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἔδωκε τὸ πρῶτον δείγμα τοῦ ἐνδιαφέροντός του διὰ τῆς δημοσιεύσεως εἰς τὴν «Πανδώραν», τ. 16 (1866), φύλλ. 384, σ. 539-540 τοῦ μοιρολογίου τῆς *Ληγοροῦς* ἐκ στίχων 45. Τὸ ἐπόμενον ἔτος εἰς τὴν «Πανδώραν», τ. 18 (1867), φύλλ. 425, σ. 343-344 ἐδημοσίευσε τὸ μοιρολόγι τῆς «Σταυριανῆς» καὶ κατόπιν εἰς τὴν «Πανδώραν» τ. 18

6. «Φιλολογικαὶ τινες ἔρευναι τῆς νεοελληνικῆς διαλέκτου», *Νέα Πανδώρα* 7 (1856), σ. 369 κ.ἐξ.

7. *Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν* 1857, σ. 38-39. Πρβ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Τὸ γλωσσικὸν ὕλικὸν ἐκ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης εἰς τὸ Κέντρον Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα», *Α' Συμπόσιον Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου (Ἥπειρος - Μακεδονία - Θράκη)*, 28-30 Ἀπριλίου 1976, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 97-99, 145-146.

8. Λίαν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μελέτη του: «Προτροπὴ εἰς τὴν σύνταξιν ἰδιωτικῶν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης», *Φιλίστωρ* 3 (1862), σ. 1-28.

9. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Μανιάται εἰς τὴν Ὀλυμπίαν καὶ Μεσσηνίαν καὶ κυρίως εἰς τὴν πόλιν τῆς Καλαμάτας», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 16 (2002), σ. 35-66.

(1868), φύλλ. 430, σ. 438-440, πάλιν τὸ μοιρολόγι τῆς Ληγοροῦς εἰς πληρεστέραν μορφὴν ἐκ στίχων 161. Τοῦτο διὰ τὴν πλοκὴν καὶ τὴν δραματικότητά του εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα Μανιάτικα μοιρολόγια τοῦ δικιωμοῦ (ἐκδικήσεως).

Β'. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ μοιρολογίου

Μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν Λιακάκου ἐξ Ἀλύκων καὶ Λιοπούλου (κλάδου τῆς οἰκογενείας Μαντουβαλαίων) ἐκ Πάνω Μπουλαριῶν ὑπῆρχεν ἔχθρα, διότι κατὰ τινα φιλονικίαν εἰς θέσιν Γιάλια, κειμένην μεταξὺ τῶν δύο χωρίων παρὰ τὴν θάλασσαν, ὁ Πέτρος Λιόπουλος ἐφόνευσεν τὸν Δημήτριον Λιακάκον, τὸν ἀποκαλούμενον διὰ τοῦ ὑβριστικοῦ παρωνυμίου «Βέτουλας», δηλαδὴ κατσίκι, γίδι.

Ἡ αἰτία τῆς φιλονικίας δὲν εἶναι γνωστὴ. Λέγεται ὅτι ἡ αἰτία τοῦ φόνου τοῦ Δημητρίου Λιακάκου, ἀδελφοῦ τῆς Ληγοροῦς, ἦτο ἡ φιλονικία αὐτοῦ μὲ τὸν Πέτρον Λιόπουλον διὰ τὴν κατοχὴν παραθαλασσίας περιοχῆς, ὅπου παρεσκευάζετο ἀλάτι. Τὴν αἰτίαν αὐτῶν ὑπονοοῦν οἱ στίχοι 86-90 τοῦ μοιρολογίου τῆς Ληγοροῦς (ἐκδ. Δ. Βαγιάκακου, κατωτέρω), οἱ λεγόμενοι πρὸς τὴν Ληγοροῦν ὑπὸ τοῦ φονέως τοῦ ἀδελφοῦ τῆς καὶ ἀναφερόμενοι εἰς τὸν φονευθέντα Βέτουλαν:

*Ἄς τὸνε τρώῃ ἡ ἀρμαλακιά
κάτου στὰ Γιάλια χαμπηλά,
βεργάτη τὸν ἐβάλαμε
στὴ σγούρνα τοῦ Μονοδεντριοῦ.*

Κατ' ἄλλην πληροφορίαν αἰτία τοῦ φόνου ἦτο ἡ μεταξὺ τῶν φιλονικία διὰ τὴν κατοχὴν ἐνὸς ὄπλου –*σαρμᾶ*– λαφύρου κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Μίαν τρίτην πληροφορίαν παρέχει ὁ ἐκ τῆς Ἑξω Μάνης διευθυντῆς τῆς ἐφημερίδος «Καιροί» Ἀθηνῶν Πέτρος Κανελλίδης εἰς ἐκτενὲς ἄρθρον του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἦθη καὶ ἔθιμα ἐν Μάνῃ», εἰς Κ. Φ. Σκόκου, *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον*, τ. Δ' (1889), σ. 298-311. Εἰς αὐτὸ λέγει ὅτι αἰτία ἦτο ἡ ἀρπαγὴ πλουσίας καὶ ὠραιότητος κόρης καὶ ὁ γάμος αὐτῆς μετὰ νέου ἀντιθέτου οἰκογενείας. Ἀκολουθεῖ ὁ φόνος τοῦ γαμβροῦ καὶ θανάσιμος ἔχθρα μεταξὺ τῶν δύο οἰκογενειῶν. Γνωρίζει τὸ μοιρολόγι, ἐκθέτει κατὰ θαυμάσιον τρόπον ὅλα τὰ συμβάντα, παρεμβάλλων καὶ τὰ σχετικὰ μανιάτικα ἔθιμα, ἰδίως τὸ τοῦ ψυχοῦ, ἀλλὰ περιπίπτει εἰς μεγάλην σύγχυσιν ὡς πρὸς τὸ γεγονὸς καὶ ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα, ἀφοῦ θεωρεῖ τὴν Ληγοροῦν σύζυγον τοῦ φονευθέντος Βέτουλα, ἐνῶ εἶναι ἀδελφὴ του.

Τῆς λέγει: «*Ὁ ἄνδρα σου, ἐμεῖς τότε πληρώνομε κείνον τὸν παλιοβέτουλα*».

Τέλος, παρατηρεῖ ὅτι «*τὸ ἥρωϊκὸν κατόρθωμα αὐτοῦ διεβοήθη πανταχοῦ καὶ ἀπηθανάτισθη ὑπὸ τῆς μούσης τῶν μοιρολογίων*».

Ἡ Ληγοροῦ, ἡ ἀδελφὴ τοῦ φονευθέντος Βέτουλα, εἶχεν ὑπανδρευθῆ εἰς τὸ χωρίον Κοίτα, βορείως τῶν Ἄνω Μπουλαριῶν. Αὕτη, μεταβαίνουσα τὴν 14 Σεπτεμβρίου εἰς Ἄλυκα διὰ νὰ ἐπισκεφθῇ τοὺς οἰκείους της, διπλῆθεν ἐκ τῶν Πάνω Μπουλαριῶν, ἀφοῦ ἀπὸ ἐκεῖ διήρχετο ὁ δρόμος, καὶ μάλιστα πρὸ τῆς οἰκίας τοῦ Πέτρου Λιοπούλου, τοῦ φονέως τοῦ ἀδελφοῦ της.

Χαιρετᾷ βαρυαλγοῦσα αὐτόν, ὁ ὅποιος, ἀνταποδίδων τὸν χαιρετισμόν, λέγει εἰς αὐτὴν νὰ μεταβιβᾷ εἰς τὸν ζῶντα ἀδελφόν της Γιάννακαν, τὴν πρόθεσίν του πρὸς συμφιλίωσιν καὶ τὴν διὰθεσίν των νὰ τοῦ δώσουν εὐτελὲς χρηματικὸν ποσὸν ὡς τὴν τιμὴν –τὴν ἀξίαν– τοῦ φονευθέντος, ἄλλως ἢ ἔχθρα θὰ διετηρεῖτο. Ἡ Ληγοροῦ, μένεα πνέουσα κατὰ τοῦ φονέως, φθάνει εἰς τὰ Ἄλυκα, ἀπέφυγε νὰ χαιρετήσῃ ὅσους συνήντησεν εἰς τὸ χωρίον καὶ μετέβη κατ' εὐθείαν εἰς τὸ πατρικὸν σπιτί. Ἐκεῖ εἶδεν καὶ ὁ ἀδελφός της Γιάννακας ζητῶν νὰ μάθῃ τὴν αἰτίαν τῆς συμπεριφορᾶς της.

Ἡ Ληγοροῦ διηγήθη ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὰ τῆς συναντήσεώς της μετὰ τοῦ φονέως τοῦ ἀδελφοῦ των καὶ τὰς προτάσεις αὐτοῦ διὰ συμφιλίωσιν. Τελειώουσα τὴν ἀφήγησιν εἶπε μὲ ἀγανάκτησιν καὶ ἐκφρασιν μίσους εἰς τὸν ἀδελφόν της Γιάννακα ὅτι ὁ φονευθεὶς ἀδελφὸς των Βέτουλας δὲν ἔχει κανένα συγγενῆ διὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὸν θάνατόν του καὶ μὲ μεγάλην πικρίαν παρετήρησεν ὅτι, ἂν αὐτὴ ἦτο ἄνδρας, θὰ ἐλάμβανε μόνη της τὴν ἐκδίκησιν.

Ἡ διήγησις τῆς Ληγοροῦς, καὶ ἰδίως οἱ τελευταῖοι λόγοι, ἔπληξαν καιρίως τὴν ἀνδρικὴν φιλοτιμίαν τοῦ ἀδελφοῦ της Γιάννακα, ὅστις ἐκείνην τὴν στιγμήν ἀπεφάσισε νὰ ἐκδικηθῇ διὰ τὸν φονευθέντα ἀδελφὸν τους Βέτουλαν.

Ἡ σύζυγος τοῦ Βέτουλα –Δημητροῦ–, ἀντιληφθεῖσα τὰς προθέσεις του, ἀλλὰ διαβλέπουσα καὶ τοὺς κινδύνους, προσεπάθησε νὰ τὸν ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὸ ἐγχείρημα. Ὁ Γιάννακας ὅμως ὥπλίσθη, ἐξῆλθε τῆς οἰκίας καὶ ὠρκίσθη νὰ φονεύσῃ τὸν ἐχθρὸν ἢ ἂς τὸν φονεύσουν καὶ αὐτὸν οἱ ἐχθροί.

Ἐνῶ ἐβάδιζε πρὸς τὸ χωρίον τοῦ ἐχθροῦ, ἀντελήφθη ὅτι τὸν παρακολουθεῖ ἡ νύφη του Δημητροῦ, ἡ γυναῖκα τοῦ φονευθέντος, ἡ ὁποία τὸν παρακαλεῖ νὰ ἐπιστρέψῃ, ἀλλ' αὐτὸς τὴν ἀπώθησε καὶ ἐπροχώρησε πρὸς τὸ χωρίον τῶν ἐχθρῶν.

Εἶχε πλέον νυκτώσει καὶ ἐνῶ ἐπλησίαζεν εἰς τοὺς Μπουλαριούς, ἤκουσε

βέλασμα από κατσίκι, εύρισκόμενον εις υπερκείμενον κρημνόν. Τοῦτο ἐξέλαβεν ὡς μήνυμα τοῦ Σατανᾶ καὶ τὸν παρεκάλεσε νὰ τὸν βοηθήσῃ εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ φόνου, ὑπέθεσεν ἀκόμη ὅτι τὸ βέλασμα ἦτο ἡ φωνὴ τοῦ ἀδελφοῦ του Βέτουλα, ὁ ὁποῖος ἐζητεῖ ἐκδίκησιν.

Ἐφθασε νύκτα εἰς τοὺς Μπουλαριοὺς, εἰσῆλθε κρυφίως καὶ ἀθορύβως εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας τοῦ ἐχθροῦ του Πέτρου Λιοπούλου, τοῦ φονέως τοῦ ἀδελφοῦ του, καὶ παρέμεινε πρὸ τῆς θύρας τῆς οἰκίας καὶ, καθ' ἣν ὥραν ἐκεῖνοι ἠτοιμάζοντο διὰ τὸ βραδυνὸν φαγητόν, ἐπυροβόλησε καὶ ἐφόνευσε τὸν φονέα τοῦ ἀδελφοῦ του Πέτρον Λιόπουλον.

Ὁ Γιάννακας ἀμέσως ἀνεχώρησε, ἀλλὰ περιεπλάκη εἰς τὸν φράκτην τῆς αὐλῆς τὸ λουρὶ τοῦ ὅπλου του –τοῦ σαρμᾶ– καὶ τὸ ἐγκατέλειπεν, ἀφοῦ πλέον ἐτελείωσε τὴν ἀποστολὴν του.

Μετέβη εἰς ἄλλο χωρίον, εἰς τὴν οἰκίαν τῆς ἀδελφῆς τοῦ ὑπ' αὐτοῦ φονευθέντος, καὶ μετὰ ταῦτα εἰς συγγενικὴν οἰκίαν εἰς τὴν Κοίταν.

Ἡ μητέρα τοῦ Γιάννακα, ἀφοῦ οὗτος δὲν ἐπέστρεψε κατὰ τὴν ὑποσχέθεισαν ὥραν, ἐξῆλθε κλαίουσα διὰ νὰ μαθῇ τί συνέβη. Καθ' ὁδὸν συνήντησεν ἄνθρωπον, προσερχόμενον ἀπὸ τοὺς Μπουλαριοὺς, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἔμαθεν ὅτι ὁ υἱὸς τῆς Γιάννακας ἐφόνευσεν τὸν Πέτρον Λιόπουλον, τὸν φονέα τοῦ Βέτουλα.

Ἰκανοποιημένη διὰ τοῦτο μετέβη εἰς Κοίταν καὶ συνήντησε τὸν υἱὸν τῆς. Εἶναι δραματικὴ ἡ διαδοχὴ τῶν ἐπεισοδίων καὶ συγκλονιστικὴ ἡ ἐκφραστικὴ παρουσίαις αὐτῶν, ἰδιαίτερος δὲ οἱ λόγοι τῆς Ληγοροῦς, οἱ ὁποῖοι ὤθησαν τὸν ἀδελφόν τῆς πρὸς ἐκδίκησιν.

Τὸ μοιρολόγι αὐτὸ εἶναι μία μικρογραφία ἀρχαίας τραγωδίας. Τὸ γεγονὸς ὅμως αὐτὸ ἔχει καὶ συνέχειαν, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὴν συμφιλίωσιν τῶν δύο οἰκογενειῶν διὰ τοῦ χριστιανικωτάτου ἐθίμου τοῦ ψυχικοῦ.

Γ'. Ὁ χρόνος τοῦ γεγονότος, ὁ συνθέτης καὶ αἱ ἐκδόσεις τοῦ μοιρολογίου

Τὸ ἀκριβὲς ἔτος τῆς ἐκδικήσεως δὲν εἶναι γνωστόν, ἐκ τῆς ἀναφορᾶς ὅμως εἰς τὸ μοιρολόγι τοῦ ὀνόματος τοῦ Γεωργίου Σκυλλακάκη δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν τὸν χρόνον μετὰ τῶν ἐτῶν 1834-1838. Καὶ τοῦτο, διότι κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῆς Μάνης ἐναντίον τοῦ Ὁθωνος, τὸ 1836, ἀπεστάλη ἐκεῖ μετὰ βαυαρικοῦ στρατοῦ ὁ ταγματάρχης Φέδερ, διὰ νὰ κρημνίσῃ τοὺς πύργους καὶ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἡσυχίαν εἰς τὸν τόπον. Ὁ Σκυλλακάκης εἶχεν ὑψηλὸν καὶ

όχυρώτατον πύργον εἰς τὴν Κοίταν, ἐλέγετο δὲ καὶ τὸ στιχοῦργημα περὶ τῶν
καλυτέρων πύργων:

*Τοῦ Σκυλλακάκη εἶναι Μοριᾶς (εἰς Κοίταν)
καὶ τοῦ Νταβάκη κάστρο (εἰς Κεχριάνικα)
καὶ σὰν τοῦ Δημαρόγγονα (εἰς Κοῦνον)
στὸν κόσμον δὲν ἔν' ἄλλος.*

Ὁ Σκυλλακάκης ἦλθεν εἰς ἔνοπλον ρῆξιν μὲ τὸν Φέδερ καὶ κατόπιν σκλη-
ροῦ ἀγῶνος συνελήφθη ὑπ' αὐτοῦ καί, ἐνῶ ὠδηγεῖτο εἰς Τρίπολιν, ἐδραπέτευσε
καὶ ἔκτοτε ἐξηφανίσθη. Διὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὑπάρχουν πολλὰ μοιρολόγια. Ἐν
ἐκ τούτων ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Ν. Πολίτης εἰς τὴν «Πανδώραν», τόμ. 20 (1869),
φύλλ. 473, σ. 342-343. Ὁ πύργος ἐκρημνίσθη καὶ τὰ διατηρούμενα μέχρι πρό-
τινων ἐτῶν θεμέλιά του δυστυχῶς ἀνέσκαψαν, διότι ἡμπόδιζον τὴν θέαν ἀπὸ
τὸ ἀπέναντι καφενεῖον.

Ἡμέρα τοῦ γεγονότος, κατὰ ὁμολογίαν τοῦ δικαστοῦ Ἰωάννου Διακάκου,
μέλους τῆς οἰκογενείας τῆς Ληγορῶς, ἐγγονοῦ τοῦ Γιάννακα, ἦτο ἡ 14
Σεπτεμβρίου, τὴν ὁποίαν καὶ αἱ δύο οἰκογένειαι μετὰ ταῦτα ἐθεώρουν ὡς
«σημαδιακὴν» καὶ ἀπέφευγον καὶ τὴν πλέον ἀπλήν ἐργασίαν κατ' αὐτήν.

Ἡ συχνὴ ἐπαναλήψις τοῦ μοιρολογίου εἶναι κοινὴ συνήθεια εἰς τὴν
Μάνην- ἔχει περιπλέξει τὴν διήγησιν, χωρὶς ὅμως νὰ ἀλλοιώνεται τὸ ὅλον
νόημα τοῦ θέματος. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ μοιρολογίου δὲν ὑπάρχουν οἱ αὐτοὶ
στίχοι εἰς τὰς παραλλαγάς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ κείμενον ἔχομεν ἀλλαγὴν λέξεων
καὶ στίχων, ἀναλόγως τῆς μνήμης τοῦ ἀφηγητοῦ. Περὶ τῶν διαφορῶν γενικῶς
εἰς τὰ κείμενα τῶν παραλλαγῶν ὁ Ν. Πολίτης παρατηρεῖ¹⁰: «Τὰ γλωσσικὰ
μνημεῖα παρουσιάζουσι πάντοτε σπουδαίας παραλλαγάς, διότι ὁ ἐπαναλαμ-
βάνων τὸ αὐτὸ σημεῖον ἀνεπιγνώστως μεταβάλλει ἐν τισι τοῦτο, προσθέτων
τι τῆς ἰδίας ἀτομικότητος ἢ παραλείπων ἐξ ἀμνημοσύνης ἢ ἐξ ἀποδοκίμασίας
ἢ τροποποιῶν, ὅπως τὸ ἀποκαταστήσῃ συμφωνότερον πρὸς τὸ γλωσσικὸν καὶ
καλλιτεχνικὸν συναίσθημα αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ αἱ παραλλαγαὶ δὲν εἶναι σπου-
δαῖαι, καθορίζεται δ' ὅμως διὰ τῆς δημοσιεύσεως ἢ διάδοσις αὐτοῦ καὶ τοῦτο
εἶναι ἀναγκαῖον, διότι δὲν ἀρκεῖ μόνον νὰ γνωσθῇ δημοτικὸν τι ἄσμα λ.χ. ἢ
παροιμία τις, ἀλλ' ἔχει σημασίαν καὶ νὰ ὀρισθῇ ποῦ φέρεται, ἂν εἶναι γενικὸν
καὶ πασίγνωστον ἢ ἐπιχωριάζει μόνον εἰς ἓνα τόπον ἢ εἰς ὀλίγους».

Οὕτω, ἡ μία παραλλαγή τοῦ μοιρολογίου ἀρχίζει μὲ τοὺς στίχους:

10. Λαογραφία, τόμ. Α' (1909), 16 [=Λαογραφικὰ σύμμεικτα 1 (1920), σ. 11-12].

Μία σκόλη τσαὶ μιὰ Κυριακὴ
τσαὶ μιὰ Δευτέρα τῇ Λαμπρῇ,
ἡ ἄλλη: Μιὰ σκόλη καὶ μιὰ Κυριακὴ
καὶ τὴν ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς,
ἡ ἄλλη: Ἐνα Σαββάτο ἀπὸ βραδὺς,
ὅπὸ ξημέρουνε Λαμπρῇ,
ἡ ἄλλη: Ἐνα Σαββάτο ἀπὸ βραδιοῦ
ἐσυγυρίστ' ἡ Ληγοροῦ,
τὴν Κυριακὴ ξημέρουμα
νὰ πὰρ στοῦν ἀλλουνοῦνε τῆς
ἡ ἄλλη: Ἀπὸ τὴν Κοίτα ἡ Ληγοροῦ
περνᾷ στοῦ Κάτου Μπουλαριούς.

Οὔτε ὁ συνθέτης τοῦ μοιρολογίου εἶναι γνωστός. Εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι γυναῖκα, ἀλλ' ἐξ ἴσου δυνατόν νὰ εἶναι καὶ ἄνδρας, διότι εἰς τὴν Μέσα Μάνην καὶ οἱ ἄνδρες ἔχουν τὴν ικανότητα νὰ συνθέτουν ὀκτασύλλαβα ἄσματα πρὸς περιγραφὴν σοβαροῦ γεγονότος ἢ καὶ δεκαπεντασύλλαβα, διὰ νὰ σατιρίσουν ποικίλα συμβάντα. Ὑπῆρχον μέχρι προσφάτως ἄνδρες, οἱ ὅποιοι κατὰ τὰς κηδεῖας ἔλεγον μοιρολόγια ἐπιτυχῶς, ὅπως αἱ γυναῖκες. Γνωστοὶ εἶναι οἱ: Νάροχος Ἀνδοεᾶκος (Αρεόπολις), Μήτσος Μουρκακός (Παχιάνικα), Ἡλίας Κουράκος (Γαρδενίτσα), Παντελεάκης, Γεώργιος Νικολινάκος (Κοῦνος), Κάσσης Καραμπινάκος (Πάλυρον), Ἀντώνης Μιχαλόλιας (Κορογανιάνικα), Βασίλης Κουρεβέσης (Κοῦνος), Δικαῖος Δαβάκης-Βασιλάκος (Κεχριάνικα), Δῆμος Φραγκογιαννῆς (Μίνα) κ.ἄ. Περὶ τῶν δύο τελευταίων ἔχω ἰδίαν ἀντίληψιν. Μὲ πολλὴν προσοχὴν ἤκουον αὐτοὺς αἱ γυναῖκες καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς κηδεῖας προέβαινον εἰς εὐρὺν σχολιασμὸν τῶν λεχθέντων.

Παλαιότερον οἱ ἄνδρες, οἱ ἔχοντες κάποιαν ἡλικίαν, ἐμοιρολόγουν ἀνὰ δύο κατ' ἀνταπάντησιν ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλον δίκην κομποῦ ἀρχαίας τραγωδίας, εἰς ἀργὸν ρυθμὸν, ὡς τὸ χερουβικόν, διὰ δύο στίχων μεστῶν σπουδαίας μεταφορικῆς σημασίας. Οὕτω, εἰς τὸν θρῆνον –τὸ κλάμα– διὰ τὸν θάνατον μικροῦ ὀρφανοῦ παιδός, μόνου ἀπομείναντος ἄρρενος εἰς τὴν «γενιάν», κατόπιν φονικῆς συγκρούσεως αὐτῆς μὲ ἄλλην «γενιάν», εἰς τὸ ὅποιον ἐστήριζον τὴν ἐλπίδα ἐκδικήσεως, ὅταν θὰ ἐγίνετο ἄνδρας, ὁ παρευρισκόμενος γέρων «ἔκοψε κομμόν» Μανιάτικον καὶ εἶπε:

Ἡ ἄμπαρ¹¹ ξεθύμανε κι' ἔσπασε τ' ἀλαβάστρο,

11. Ἄμπαρ, τὸ ἀρωματικὸν φυτὸν κοριάννιον ἢ κόριον, τὸ κόλιαντρον, τοῦ ὁποίου τὰ σπέρματα ἀποσταζόμενα παρέχουν αἰθέριον ἔλαιον μυρεψικόν. Ἀλάβαστρο, δοχεῖον ἐξ ἀλαβάστρου.

*μικρὸ κανόνι κρέπαρε, μὰ ξαρματώθη κάστρο.
Σιμωνίδειον δίστιχον μὲ τραγικὴν σημασίαν.*

Ἀπαντῶν, μοιρολογούμενος ὁ δεύτερος, συνιστᾷ ὑπομονὴν, λέγων:

*Ὅλα νικᾷ ἡ ὑπομονὴ κι αὐτὴ κερδίζει μόνη
κι ὅλα τοῦ κόσμου τὰ δεινὰ αὐτὴ τὰ τελειώνει.*

Καὶ σήμερον ἀκόμη ἀπὸ ἡλικιωμένα ἄτομα εἶναι δυνατὸν νὰ καταγράψῃ
κανεῖς παραλλαγὴν τοῦ μοιρολογίου εἰς μορφήν ἀνάλογον πρὸς τὴν μνήμην
τοῦ ἀφηγητοῦ.

Ἡ συνήθης ἀπαγγελία εἰς τὰς παραλλαγὰς εἶναι ὑπὸ ἀφηγηματικὴν
μορφήν εἰς τὸ τρίτον πρόσωπον, ὡς:

*Ἐνα Σαββάτο ἀπὸ βρα'δ'οῦ
ἐσυγυρίστ' ἡ Ληγοροῦ
νὰ πάη στοῦν ἄλλωνοῦνε της,
ἀπὸ τὴν Κοίτα στ' Ἄλυκα.
Στὸ δρόμο ποὺ ἐπάαινε
πέρασ' ἀπὸ τοῦ Μπουλαριοῦς.*

Εἰς δύο ὁμοῦ παραλλαγὰς ἔχομεν εἰς πρῶτον πρόσωπον, δηλαδὴ τὴν ἰδίαν
τὴν Ληγοροῦν, νὰ ἐκθέτῃ τὸ γεγονός, ὡς:

*Ἐνα Σαββάτο ἀπὸ βραδ'ίς,
ποὺ ἐξημέρουνε Λαμπρό,
ρίχνου κουλού'ρια στὴν πο'διά,
κόκκιν' ἄβγά στὴ ζουνα'ρ'α
νὰ πάου στοῦν ἄλλωνοῦνε μου,
στ' Ἄλυκα καὶ στὴ Λατομά¹².
Στὸ δρόμο ποὺ ἐπάαινα,
τὸ μονοπάτι ἀστόχησα
καὶ πέρασα στοῦ Μπουλα'ριοῦς
κι πῦρα μπροστά μου τοὺς ὀχτροὺς κλπ.*

Καί ἡ ἄλλη:

*Μιὰ σκόλη καὶ μιὰ Κυ'ρ'ακὴ
ἔβαλα δρόμο στὰ μπροστά*

12. Λατομά, δωρικὸς τύπος ἀντὶ λατομή, λατομεῖον, θέσις τοῦ χωρίου, ὅπου ἐγίνετο ἐξόρυ-
ξις λίθων, ἀλλὰ καὶ ὅπου εἰς τὴν ἐκεῖ πλατεῖαν «ἔκαναν ρούγαν», δηλαδὴ συγκέντρωσιν
ἀναπαύσεως καὶ συζητήσεων.

νὰ πάου στοῦν ἄλλωνοῦνε μου
κι' ἔκαμα ἀπὸ χαμπηλά,
ἀπὸ τὰ Σπηλιω'τ'ὰνικα,
κι' νῆρα μπροστὰ μου τοὺς ὄχτρούς κ.λπ.

Τὸ μοιρολόγι, μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ν. Πολίτου ἔκδοσιν, ἔτυχε μέχρι σήμερον καὶ ἄλλων ἐκδόσεων, μερικαὶ τῶν ὁποίων στεροῦνται διαφωτιστικῶν σχολίων. Αἱ ἐκδόσεις εἶναι:

Α. Tumb, Handbuch der neugrichischen Volkssprache, Strassburg 1910, σ. 276-278.
Κ. Πασαγιάννη, Μανιάτικα μοιρολόγια καὶ τραγούδια, Ἀθῆναι 1928, σ. 88-89.
Β. Πετρούνια, Μανιάτικα μοιρολόγια. Σειρὰ Α', Ἀθήνα 1934, σ. 37-40.
Γ. Οἰκονομάκου, Μανιάτικα μοιρολόγια. Τῆς Ληγοροῦς, Λαογραφία ΙΑ' (1934), σ. 248-249.

Ἄγ. Θέρου, Τὰ τραγούδια τῶν Ἑλλήνων, τόμ. 2, 1952, σ. 199-200.

Κ. Νταϊφᾶ, Μανιάτικο μοιρολόι, Νέα Ἑστία 57 (1955), σ. 302-309.

Π. Καλλιδώνη, Μοιρολόγια τῆς Μέσα Μάνης. Ἀθήνα 1972, σ. 59, 62.

Κ. Κάσση, Μοιρολόγια τῆς Μέσα Μάνης. Ἀθήνα 1979, σ. 174-192.

Μὲ ἐκτεταμένην εἰσαγωγὴν καὶ σχόλια ἐξεδόθη καὶ ὑπὸ Α. Β. Βαγιακάκου, «Ἡ Ληγοροῦ Παλαιὸν Μανιάτικὸν μοιρολόγι τοῦ δικτιμοῦ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 9-10 (1955-1957), σ. 39-64. Κρίσις ὑπὸ Ε. Seemann, *Zeitschrift für Volkskunde* 56 (1960), 1, σ. 135-138.

Ἐκ τῶν ἀνεκδότων συλλογῶν τοῦ Κέντρου Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σημειῶνω δύο μόνον παραλλαγὰς:

Δ. Γιαννουκάκη, χειρόγραφον ἀριθμ. 790, σ. 14-16, στίχοι 71.

Στ. Τζουμελέα, χειρόγραφον ἀριθμ. 1485, σ. 22-24, στίχοι 66.

Δ'. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ν. Γ. Πολίτου ἔκδοσις τοῦ μοιρολογίου

Ὁ Πολίτης κατὰ τὴν δευτέραν καὶ πληρεστέραν ἔκδοσιν τοῦ μοιρολογίου παρατηρεῖ, ὡς εἴπομεν, ὅτι «*τοῦτο εἶναι πάγκοινον ἐν τῇ Μάνῃ διὰ τὴν δραματικωτάτην αὐτοῦ πλοκὴν, διὰ τοῦτο διαφόρως ᾄδεται, παρέχει δὲ πιστοτάτην εἰκόνα τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς γλώσσης τῶν Μανιατῶν*».

Καὶ εἰς τὰς δύο ἐκδόσεις σχολιάζει λεπτομερῶς τὸ κείμενον, διὰ νὰ διευκολύνῃ τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ περιεχομένου. Τὰ μοιρολόγια κατέγραψε καθ' ὑπαγόρευσιν διαφόρων Μανιατῶν εὐρίσκομένων εἰς τὴν Καλαμάταν καὶ διὰ τοῦτο, ὡς ἄλλωστε εἶναι ἐπόμενον, ἔχομεν καὶ διαφόρους παραλλαγὰς, αἱ ὁποῖαι συμφωνοῦν μὲν ὡς πρὸς τὰ κύρια στοιχεῖα τῶν κειμέ-

νων, τὰ ὅποια εἶναι ἡ «Δηγοροῦ» καὶ ἡ «ἐκδίκησις», παρουσιάζουν ὅμως διαφορὰς ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν πλοκὴν τῶν στίχων καὶ ὡς πρὸς τὸ λεξιλόγιον.

Αἱ διαφοραὶ αὐταὶ παρατηροῦνται καὶ εἰς τὸ κείμενον ὅλων τῶν μετὰ ταῦτα ἐκδόσεων τοῦ μοιρολογίου. Ὁ Πολίτης κατέγραψε τὰ μοιρολόγια, ὅπως ὑπηγόρευσαν αὐτὰ οἱ ἀφηγηταί. Πιστὸς δὲ ἀπὸ τότε εἰς τὴν ἰδέαν, τὴν ὁποίαν μετὰ ταῦτα ἔκαμεν ἀξίωμα, ὅτι δηλαδή τὰ δημοτικὰ κείμενα πρέπει νὰ καταγράφονται καὶ νὰ δημοσιεύωνται, ὅπως λέγονται ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ λαοῦ, δὲν προέβη, ὅπως φαίνεται, εἰς οὐδεμίαν διόρθωσιν.

Ἐγγραφ¹³ μετὰ ταῦτα:

«Τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου εἶναι ἀναγκαῖον νὰ γράφονται ἀπαραλλάκτως ὡς φέρονται εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ἄνευ τῆς ἐλαχίστης μεταβολῆς. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀκουσίως καὶ ἀσυνειδήτως μεταβάλλει ὁ συλλογεὺς τὸ ἀκουόμενον εἴτε ἐξ ἐλλείψεως ἀσκήσεως, εἴτε ἐξ ἐπιρροίας τῆς γραφομένης γλώσσης, εἴτε ἐξ ἀπροσεξίας». Ἄλλωστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀπαιτήσῃ κανεὶς ἀπὸ τὸν νεαρὸν μαθητὴν, τὸν ζῶντα ἔξω τοῦ χώρου τῆς Μέσα Μάνης, νὰ γνωρίξῃ τὴν διάλεκτον αὐτῆς, ἡ ὁποία εἶναι δύσκολος καὶ ἔχει πολλὰς διαφορὰς καὶ ἀπὸ τὴν διάλεκτον ἄλλων περιοχῶν τῆς Μάνης. Ἄλλωστε, ὡς πρὸς τὸ διαλεκτικὸν μέρος, καὶ τὸ ὑπὸ Μανιατῶν ἐκδοθὲν μοιρολόγιον δὲν ἀποδίδεται ἀκριβῶς ἐν τῷ συνόλῳ του εἰς τὴν διάλεκτον τῆς Μέσα Μάνης. Κατόπιν τούτου, αἱ ὅποιαι πρὸς τὸ ἰδίωμα τῆς Μέσα Μάνης ξέναι γράφαι τοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ Πολίτου εἶναι πλήρως συγγνωσταί.

Ὁ Πολίτης ὅμως, ἐκτὸς τῶν λεπτομερῶν σχολίων εἰς τὰ κείμενα αὐτά, ἐπισημαίνει καὶ ἐνδιαφερούσας γλωσσικὰς καὶ λαογραφικὰς ἰδιαιτερότητας τῆς Μέσα Μάνης καὶ προβαίνει εἰς τὸν ἐπιτυχῇ ἐπίσης σχολιασμὸν αὐτῶν. Ἰδωμεν.

13. Αὐτόθι, σ. 16 [=ΛΣ, 1, 12].

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟΥ Ν. ΠΟΛΙΤΟΥ

Ι. Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις.

1) Εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν (Α, βραχυγραφικῶς) παρατηρεῖ:

«Ὁ καὶ ἐπεξηγηματικός· τὸ κ πρὸ τοῦ ε, η, ι, υ, αι, οι προφέρεται παρὰ τῶν Μανιατῶν ὡς τζ». Γράφει ὁμως (στ. 1-2):

Μιὰ σκόλη **τζαι** μιὰ Κερεκή
ἐκίνησεν ἡ Λιγοροῦ

Ἡ παρατήρησις τοῦ εἶναι ὀρθή, ἀλλὰ δὲν ἐφαρμόζεται εἰς τὴν γραφὴν τοῦ κειμένου, διότι εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν ἀνωτέρω ἔχομεν κ=τζ καὶ εἰς τρεῖς (πρὸ ε, η, ι) μένει, φωνητικῶς, ἀμετάβλητον.

Ἡ ἀσυνέπεια αὕτη παρατηρεῖται εἰς πολλὰς περιπτώσεις τοῦ κειμένου καὶ τῶν δύο ἐκδόσεων.

Ὁ Πολίτης ἐπεσήμανε τὴν προφορὰν τοῦ συμφώνου κ ὡς οὐρανικοῦ, δηλαδὴ μὲ παχεῖαν προφορὰν, ἀλλὰ τὴν αὐτὴν παχεῖαν προφορὰν ἔχουν καὶ τὰ γ καὶ χ πρὸ τῶν ἀνωτέρω φωνηέντων. Εἶναι κάτι ἀνάλογον πρὸς τὴν κρητικὴν προφορὰν τῶν συμφώνων αὐτῶν. Ὡς πρὸς τὸ κ ἔχομεν μίαν μορφήν τοῦ λεγομένου τσιτακισμοῦ. Διαλεκτικῶς τὰ σύμφωνα αὐτὰ εἰς τὴν καταγραφὴν τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Μέσας Μάνης παριστάνονται ὡς κ, γ, χ. Περὶ τοῦ γ καὶ χ εἰς πολλὰς λέξεις τοῦ κειμένου καὶ τῶν δύο ἐκδόσεων οὐδὲν σημειώνει ὁ Πολίτης, διότι γράφει π.χ.: Α. πάγαινε (στ. 16), κυνηγήσω (στ. 31), Β. (βραχυγραφικῶς ἡ δευτέρα ἔκδοσις) γελάδα (στ. 68), γυναῖκες (στ. 95), γέροντας (στ. 146), ἔχει (στ. 62), χυλὸς (95) καὶ ἄλλα. (Φωνητικῶς ὁμως εἶναι πάγαινε, κυνηγήσω, γυναῖκες, γέροντας, ἔχει, χυλὸς κ.ἄ.). Ὁ Πολίτης ὀρθῶς διέγνωσε τὴν προφορὰν τῶν καὶ ἀπέδωκε γραπτῶς μόνον τὴν προφορὰν τοῦ κ, ἐνῶ τῶν ἄλλων, γ, χ ἦτο ἀδύνατον τυπογραφικῶς νὰ παρουσιάσῃ αὐτά.

2) Εἰς τὴν Α' ἔκδοσιν, στ. 3: νὰ πᾶ 'ς τῶν ἀθροπῶνε της ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι τίθεται «ἡ γενικὴ ἀντὶ αἰτιατικῆς. Τὸ ἀνθρωπος μετὰ τῆς κτητικῆς ἀντωνυμίας σημαίνει συγγενῇ ἢ σύμμαχον». Ἡ ὀρθὴ ἔκφρασις εἶναι: (νὰ πάρ στοὺς ἀθρώπους της ἢ στοὺν ἀθροπῶνε της). Συνηθεστέρα εἶναι καὶ σήμερον ἀκόμη ἡ ἔκφρασις «νὰ πάρ στοὺν ἀλλωνοῦνε της» ἢ κατὰ αἰτιατικὴν νὰ πάρ στοὺς ἄλλου' της ἢ νὰ πάρ στοὺς ἐδικού' της.

3) Εἰς τὴν Β' ἔκδοσιν, γράφων τὸν στίχον 30: τζ' εἰδάнке τὰ Ἄλικά, παρατηρεῖ: «Τὴν κίνησιν ἐκφράζουσιν ἀπροσώπως οἱ Μανιάται ἐπὶ τόπου, χώρας κλπ.». Καὶ στ. 161: φεῦγε τὴ σπράδα ξεγνοιαστά.

Ἡ ἔκφρασις αὐτὴ εἶναι ἡ καθαρῶς ἰδιωματικὴ καὶ σήμερον λέγεται: *πάου* τὸ *Λιμένα* (πηγαίνω εἰς τὸν *Λιμένα*). Παρ' ὅλην αὐτὴν τὴν *λίαν* ἐνδιαφέρουσαν ἐπισήμανσιν ἔχομεν εἰς ὅλον τὸ κείμενον τὴν παρουσίαν τῆς προθέσεως εἰς παρομοίας περιπτώσεις, ὡς: *A*, στ. 20: *Μωρή, τζ' ἄν πάης 'ς τ' Ἄλικια*, στ. 35: *εἰδάνκε 'ς τὴν μάννα της*, στ. 84: *'ς τοὺς Μπολαριοὺς εἰδάνκε*, στ. 154-155: *Τζαὶ πάει 'ς τὰ Τζιχριάνικα*, – *πάει 'ς τὰ Σκυλλακιάνικα* κ.ἄ. Πρόκειται πιθανῶς περὶ ἐπιδράσεως τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς.

4) Εἰς τὴν Β' ἔκδοσιν γράφει τοὺς στίχους 53-54:

Μωρὴ, τζ' ἄ μπάης 'ς τ' Ἄλικα

Τζι ἄ μ πᾶς 'ς τῶν ἀνθρωπῶνε μας (γρ. *ζου-σου*)

Στ. 93: *Μπῆκε 'ς τὴ μπόρτα*

καὶ στίχοι 118-119: *Ἐσκότῳσα τὸ μ μπάρμπα ζου,*

τὸ μ Πέτρο τὸ Λιόπουλο.

Σχολιάζων αὐτοὺς ὁ Πολίτης παρατηρεῖ: «Τὸ *ν* τοῦ ἄν, δὲν, τῶν ἄρθρων κλ. φυλάσσεται μόνον πρὸ τῶν φωνέντων (τὸν ἐκέρδισα, τὸν ἔλαβα). Πρὸ δὲ τοῦ συμφώνου *κ* προφέρεται ὡς *μ* (ὄχι ὡς *μ*, ἀλλὰ ὡς *γ*, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ παραδείγματος: τὸ *ν* κατάλαβα, πρόκειται πιθανῶς περὶ τυπογραφικοῦ λάθους). Πρὸ τοῦ *π* ὡς *μπ*, ὡς τὸ *μ* πῆρα (τὸν πῆρα), πρὸ δὲ τοῦ *τ* εἰς *δ* (*δ*), διότι τὸ *ν* ἐνοῦται μετὰ τοῦ *τ* τῆς ἐπομένης λέξεως». Ὁ Πολίτης ἐπεσήμανε ὀρθῶς τὴν προφορὰν τῶν συμπλεγμάτων *νκ*, *νπ*, *ντ* ὡς *γκ(g)*, *μπ(b)*, *ντ(d)*. Εἰς τοὺς δύο ἀνωτέρω στίχους φαίνεται ὁ προβληματισμός του ὡς πρὸς τὴν γραφὴν φωνητικῶς τῶν συμπλεγμάτων αὐτῶν. Εἰς τὸ ἰδίωμα τῆς Μέσα Μάνης ἔχομεν τὴν ἄρρινον προφορὰν τῶν συμπλεγμάτων *μπ*, *ντ*, *γκ* (*γγ*) ὡς *b*, *d*, *g*.

5) Εἰς τὸ κείμενον τῆς Β' ἐκδόσεως προβληματίζεται καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσῃ γραπτῶς κατὰ φωνητικὸν τρόπον τὸ φαινόμενον τῆς καλουμένης ἐπενθέσεως, τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ μόνον εἰς τὸ ἰδίωμα τῆς Μέσα Μάνης καὶ τῆς Τσακονιάς. Εἶναι δὲ ἐπενθεσις τὸ φαινόμενον, κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ ἡμίφωνον *ι* τοῦ συμπλέγματος – *ι* ἄ μετατίθεται ὀπισθεν προηγουμένων ὀρισμένων συμφώνων κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδόν.

Καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ φαινομένου αὐτοῦ καὶ ἡ γραπτὴ ἰδίως ἀπεικόνισις του παρέχει δυσκολίας. Καὶ παρὰ ταῦτα, φαίνεται ὅτι ὁ Πολίτης ἐπεσήμανε τὴν προφορὰν καὶ προσεπάθησε νὰ τὴν καταγράψῃ, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν κάτωθι.

Γράφει:

Ἐνα Σαββάτ' ἀπὸ βραΐδοῦ (στ. 1)
παίρνει κουλούρια ᾠς τῇ ποϊδιὰ (στ. 4)
τῷ εἰδάσκε τὰ Ἄλικά (στ. 30).

Διὰ τὴν γραφὴν αὐτῶν τῶν τριῶν λέξεων βραΐδοῦ, ποϊδιὰ καὶ εἰδάσκε προβληματίζεται ὁ Πολίτης. Ἡ ἐπένθεσις τοῦ ι ὑπάρχει ἐδῶ προηγουμένου τοῦ συμφώνου δ, γίνεται ὅμως καὶ πρὸ ἄλλων συμφώνων. Ἡ ὀρθὴ γραφὴ τῶν λέξεων εἶναι: βραιδιοῦ, ποιδιὰ εἰδιάνκε. Ὁ Πολίτης ἐπλησίασε τὴν γραφὴν εἰς τὸν τύπον ποϊδιὰ (ἡ προφορὰ τοῦ ι σχεδὸν μοιράζεται ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ συμφώνου). Εἶναι σημαντικὴ ἡ παρατήρησις αὕτη τοῦ νεαροῦ μαθητοῦ Νικολάου Πολίτου¹⁴.

6) Εἰς τὸ αὐτὸ κείμενον καταγράφει φωνητικῶς καὶ τὴν προφορὰν τοῦ σ ὡς ζ εἰς τοὺς ἀντωνυμικοὺς τύπους. Καὶ τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι γλωσσικὸν στοιχεῖον τοῦ ιδιώματος τῆς Μέσα Μάνης.

Καὶ ἐδῶ ἡ προφορὰ τοῦ σ ὡς ζ δὲν τηρεῖται πάντοτε, διότι ἔχομεν τύπους ὡς:

Μωρή, τῶναι ἡ πικρά σου (στ. 40) (σου)
νὰ μὴ ζ ἐμίλησε κανεῖς (στ. 42) (σὲ)
νὰ ζῶς ε κλαίου ανάκατα (στ. 137) (σᾶς)

Ἔχομεν ὅμως καὶ τὴν γραφὴν:

Σὰ μὲ ρωτᾶς, θὰ σε τὸ εἰπῶ (στ. 44)
Νὰ σε ρωτήσω νὰ μοῦ εἰπῇς (στ. 158)

Καὶ εἰς τὸ κείμενον τῆς Α' ἐκδόσεως:

Κι ἂν πᾶς ἑστῶν ἀνθρωπῶνε σου (στ. 10)
Καὶ μεῖς σᾶς τὸν πληρώνουμε (στ. 12)

7) Σχολιάζων τὸν στίχον 36 τῆς Α' ἐκδόσεως: Καὶ πάλιν ματαβέλαξεν, παρατηρεῖ: «ἡ ματὰ σημαίνει ἐπανάληψιν». Εἰς τὸ ιδίωμα τῆς Μέσα Μάνης εἶναι συχὴ ἡ χρῆσις τῆς προθέσεως ματά, ὡς: δὲ ντὸ ματακάνου, δὲ ματάρχομαι, δὲ ντὸ ματαλέου κ.ἄ.

8) Διὰ τὴν λέξιν στράδα εἰς τὸν 161 στίχον τῆς Β' ἐκδόσεως: Φεῦγε τὴ στράδα ξεγνοιαστά, παρατηρεῖ: «στράδα, τὸ ἀλλαχοῦ στράτα. Ἐκ τοῦ λατ. strata, ἡ λιθόστρωτος ὁδός. Κατὰ δὲ τὸν Γ. Γ. Παπαδόπουλον, Σχεδιάγραμμα περὶ

14. Περὶ τῆς ἐπενθέσεως βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Συνίησις καὶ ἐπένθεσις ἐν τῷ γλωσσικῷ ιδιώματι τῆς Μέσα Μάνης», *Λεξικογραφικὸν Δελτίον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τευχ. 6 (1954), σ. 135-178 (διδακτορικὴ διατριβή).

τῆς ἰταλικῆς ἐπιρροῆς ἐπὶ τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, Πανδ(ώρα) 17, σ. 224, Β' 2. Βλ. καὶ Σκ. Δ. Βυζαντίου, Λεξ. Ἀπλοελ., λ. στράτα καὶ Λεξ. Λατ. Ε. Οὐλερίχου 1851, ἐν λ. *sterno*. Ἀτακτα I, σ. 181, 182, 214, IV 320, 482, V 259». Διὰ τῶν παραπομπῶν αὐτῶν φαίνεται ἡ ἐρευνητικὴ προσπάθεια καὶ ἡ ἱκανότης τοῦ μαθητοῦ Ν. Πολίτου νὰ κινῆται εὐχερῶς εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ἀναγκαίων βοηθημάτων.

9) Εἰς τὸν στίχον 125 τῆς Β' ἐκδόσεως: *Τζαὶ θέει νὰ μὲ βλαστημᾷ*, ὁ Πολίτης παρατηρεῖ ὅτι «τὸ ρῆμα θέει-θέλει δίδει τὴν σημασίαν τοῦ μέλλοντος: Θὰ μὲ βλαστημᾷ».

Εἰς τὸ κείμενον τῶν μοιρολογίων ἐπισημαίνονται καὶ ἄλλα γλωσσικὰ φαινόμενα τοῦ ἰδιώματος τῆς Μέσα Μάνης, ὡς ἡ προφορὰ τοῦ ω τῆς καταλήξεως τοῦ ρήματος εἰς τὸν ἐνεστώτα ὀριστικῶς ὡς ου, ἡ ὁποία ὅμως πάλιν δὲν εἶναι καθολικὴ, διότι ἔχομεν:

Α, στ. 20: *τ' ἔχω μεγάλονε σκασμὸν*

Β, στ. 70: *νὰ πάω γω τῆ ἡ μάνα μου*

68: *νὰ πάω γιὰ τὴ γελαδα μας*

44: *σὰ μὲ ρωτᾷς, θὰ σὲ τὸ εἰποῦ.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται φανερόν ὅτι ὁ Πολίτης καταγράφει τὸ κείμενον ὅπως ἀκούει αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἀφηγητὴν, διότι εἶναι τῆς ἀρχῆς, ἥδη εἰς αὐτὴν τὴν ἡλικίαν, ὅτι τὰ λαογραφικὰ κείμενα πρέπει νὰ καταγράφονται ὡς φέρονται εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ.

Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὁ Πολίτης δὲν καταγράφει ὑπὸ ἓνα τύπον καὶ τὰ ὀνόματα καὶ τὰ τοπωνύμια (ὀνόματα χωριῶν), ὡς: παρὰ τὸ ὀρθὸν ὄνομα *Δικαί-ακα* γράφει *Δικάνακα* (Β, 123) πιθανῶς κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ Γιάννακα, νομίζω ὅμως ὅτι πρόκειται περὶ τυπογραφικοῦ λάθους, διότι εὐκόλως τὸ *Δικαί-ακας* δύναται νὰ γραφῇ ὡς *Δικάνακας* μὲ μόνην τὴν μεταβολὴν τοῦ ι εἰς ν. Τὸ ὄνομα ὅμως *Δικαῖος* εἶναι συχρὸν εἰς τὴν Μέσα Μάνην καὶ θὰ ἦτο δύσκολον νὰ τὸ ἀγνοῇ ὁ Ν. Πολίτης¹⁵. Ἐπίσης ἀντὶ *Κυριακὴ* γράφει *Κερεκὴ* (Α, στ. 1), καὶ παρὰ τὰ ὀρθὰ τόπων *Σπηλιωτιάνικα* (Β, στ. 46), *Σκυλακιάνικα* (Β, στ. 155) *Νέασα*, *Κεχριάνικα* γράφει *Σπηλιωτάνικα* (στ. 8), *Σκυλακάνικα* (στ. 130) *Τζιχριάνικα* (στ. 122), *Νέσα* (στ. 112).

15. Περὶ τοῦ ὀνόματος βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Περὶ τοῦ ὀνόματος Δικαῖος ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νέᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν*, τευχ. 6 (1956), σ. 210-222.

Ἡ ποικίλη ὁμως γραφή μιᾶς λέξεως εἰς τὸ αὐτὸ λαογραφικὸν κείμενον εἶναι καὶ ἔνδειξις τῆς ἀλλοιώσεως τῆς διαλέκτου ὑπὸ τῆς ἐπιδράσεως τῆς κοινῆς ὁμιλουμένης τῶν ἀστικῶν κέντρων, τὴν ὁποίαν ἔχει ὑποστῇ ὁ ἀφηγητής. Δὲν ἐπιμένω εἰς παρατηρήσεις διὰ τὴν πρέπουσαν ὀρθὴν γραφὴν μερικῶν λέξεων τοῦ κειμένου ἢ τῶν τυπογραφικῶν σφαλμάτων, διότι ὅλα αὐτὰ κατ' οὐδὲν ἀλλοιώνουν τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξίαν αὐτοῦ.

II. Λαογραφικαὶ παρατηρήσεις

Ὁ Ν. Πολίτης κατὰ τὴν ἔκδοσιν καὶ τῶν δύο μορφῶν τοῦ μοιρολογίου προβαίνει εἰς διαφόρους λαογραφικὰς καὶ ἄλλας παρατηρήσεις. Οὕτω, εἰς τὰ σχόλια τῆς πρώτης ἐκδόσεως παρατηρεῖ:

1) «Εἰς τὴν δημοτικὴν ποίησιν οἱ Μανιάται μεταχειρίζονται τὸν ὀκτασύλλαβον· πολὺ σπανίως δὲ χρῶνται τῷ δεκαπεντασύλλαβῳ ἢ καὶ δεκασύλλαβῳ». Ὡς ἀνέφερα, τὸν ὀκτασύλλαβον χρησιμοποιοῦν οἱ κάτοικοι τῆς Μέσα Μάνης (ἀπὸ τὸ Οἶτυλον μέχρι τὸ Ταίναρον), ἐνῶ τὸν δεκαπεντασύλλαβον οἱ τῆς Ἐξω Μάνης (ἀπὸ τὸ Οἶτυλον μέχρι τὴν Καλαμιάταν).

Εἰς τὴν Β' ἔκδοσιν τοὺς στίχους 4-5: *παίρνει κουλούρια ἔς τὴν ποίδια· παίρνει τῆς αὐγὰς ἔς τὴν ζουναριά*, ὁ Πολίτης θετέι ἐντὸς ἀγκυλῶν καὶ παρατηρεῖ: «Τὰ ἐντὸς ἀγκυλῶν περικεκλεισμένα ἐλήφθησαν ἐξ ἄλλου ἄσματος τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ἔχοντος».

Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν Β' παραλλαγὴν τοῦ ἄσματος, τὴν ὁποίαν δημοσιεύει ὁ Κ. Πασαγιάννης (σ. 89, στ. 5-6), καὶ εἰς τὴν παραλλαγὴν, τὴν ὁποίαν δημοσιεύει ὁ Β. Πετρούνιας (σ. 97, στ. 5-6) καὶ εἰς τὴν συλλογὴν ὑπὸ τοῦ Κ. Κάσση (σ. 187, στ. 5-6). Φαίνεται ὅτι ὁ Πολίτης εἶχεν ἥδη καταγράψει τὸ μοιρολόγι τῆς ἐκδικήσεως, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκον οἱ στίχοι αὐτοί. Τὸ μοιρολόγι αὐτὸ εἰς τὴν ἔκδοσίν του ὑπὸ τοῦ Β. Πετρούνιας (σ. 42-43) ἔχει τὸν τίτλον «*Τοῦ Καλαπόθου*», τὸν ὁποῖον ἐφόνευσαν οἱ «*σμίχτες του*», δηλαδὴ οἱ συνεργαζόμενοι μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν τυροκομίαν (οἱ ἔχοντες συνεταιρικῶς ἐνώσει τὰ ποιμνία των) δύο ἀδελφοί, ἐξ ὧν ὁ ἓνας εἶχεν ὑπανδρευθῇ τὴν ἀδελφὴν τοῦ φονευθέντος, Παρασκευὴν καλουμένην, καὶ ἡ ὁποία, διὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ της, ἐδηλητηρίασε τὸν σύζυγόν της καὶ τὸν ἀδελφόν του. Καὶ τοῦτο, διότι εἰς τὴν Μάνην ἡ ὑπανδρευμένη γυναῖκα ἀνῆκει οὐσιαστικῶς εἰς τὴν πατρικὴν γενίαν καὶ ὄχι εἰς αὐτὴν τοῦ συζύγου της. Σχετικὸν μοιρολόγι ὑπὸ τὸν τίτλον «*ἡ φαρμακεύτρια*» δημοσιεύει ὁ Κ. Πασαγιάννης (σ. 90-92).

2) Σχολιάζων τὸν στ. 5 τῆς Α' ἐκδόσεως, ὅπου λέγεται ὅτι ἡ Ληγοροῦ

ἐπέρασεν ἀπὸ τὴν πόρτα τῶν ὀχτρῶν, γράφει: *Ἔθος ἦν παρὰ τοῖς Μανιάταις, γυναῖκα, καὶ ἐχθροῦ ἂν εἶναι, νὰ μὴ ἐγγίζωσι· λέγω δὲ ἦν, διότι, εἰ καὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν εὐλαβῶς ἐφύλαττον τὴν συνήθειαν ταύτην, κατὰ τὴν μεσοβασιλείαν ὅμως (1862-1863), ὅτε δύο οἰκογένειαι ἐν τινὶ χωρίῳ τῆς Μάνης ἐμάχοντο, ἐφόνευσαν καὶ γυναῖκας».*

Ἡ πραγματικότητα εἶναι ὅτι ὁ σεβασμὸς ἐτηρεῖτο, ἐάν δὲ συνέβαινε νὰ κακοποιηθῇ ἢ νὰ φονευθῇ γυναῖκα, τότε ἡ γενιὰ τῆς γυναικὸς ἐκήρυσσεν ἐχθραν μὲ τὴν οἰκογένειαν τοῦ δράστου καὶ συνεμάχει μετὰ τῆς οἰκογενείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκεν ἡ παθοῦσα. Εἶχε δηλαδὴ ἡ οἰκογένεια τοῦ δράστου τὴν βεβαίαν ἐχθρικὴν ἀντιμετώπισιν δύο οἰκογενειῶν. Ἐκτὸς τούτου, ἡ κακοποίησις ἢ ὁ φόνος γυναικὸς ἐθεωρεῖτο ἐνδειξὶς δειλίας καὶ ὁ δράστης περιεφρονεῖτο ὑπὸ τῶν ἐντοπίων.

Τὴν ἐλευθέραν κυκλοφορίαν τῶν γυναικῶν κατὰ τὰς μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν διεξαγομένας σκληρὰς συγκρούσεις ἀναφέρει καὶ ὁ Βαυαρὸς νομομαθὴς Karl Gustav Geib (Κάρολος Γουσταῦος Γκαίμπ)¹⁶ γράφων τὰ ἑξῆς: *Ὅσο ὅμως μεγάλη κι ἂν ἦταν ἡ ἐμπάθεια, ποὺ κυρίαρχοῦσε σ' αὐτοὺς τοὺς οἰκογενειακοὺς πολέμους, περιοριζόταν πάντα μόνο στοὺς ἄντρες. Οἱ γυναῖκες ἔμειναν ἀμέτοχες. Καὶ οἱ δύο πλευρὲς τὶς θεωροῦσαν πρόσωπα ποὺ δὲν ἔπρεπε νὰ θιγοῦν. Ἐνῶ λοιπὸν αὐτοὶ ἔστηναν ἐνέδρας μετὰ τὸν καὶ κλείνονταν στὰ ὄχυρά τους, οἱ γυναῖκες ἀνενόχλητες ἐφροντίζαν νὰ καλλιεργοῦν τὰ χωράφια, ἀναλαμβάνοντας ἔτσι ὁλόκληρη τὴ φροντίδα τῆς οἰκογενείας. Ἦταν μία μορφή τῆς λεγομένης τρέβας¹⁷, ἀνακωχῆς δηλαδὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν μετὰ τῶν οἰκογενειῶν».*

3) Σχολιάζω ὁ Πολίτης εἰς τὴν Β' ἔκδοσιν τοὺς στίχους 13-19,

16. *Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Königs Otto I.*, Heidelberg 1835· Μετάφρασις, εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια: Ἴρις Αὐδῆ-Καλάνη, *Παρουσίαση τῆς κατάστασης τοῦ δικαίου στὴν Ἑλλάδα στὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας καὶ ὡς τὸν ἐρχομὸ τοῦ βασιλιᾶ Ὁθωνά τοῦ Α'*, Πρόλογος Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, Χαϊδελέβεργκ 1835, Ἀθήνα, ἔκδοσις Γκοβόστη, ἄ. ἔ., σ. 123-124. Ὁ Geib εἶχεν ἔλθει τὸ 1833 εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰς ἡλικίαν 24 ἐτῶν καὶ ὡς ὑπουργικὸς σύμβουλος τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης ἠσχολήθη μὲ τὴν ὁργάνωσιν τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς διοικήσεως ὁμοῦ μετὰ τῶν Georg Ludwig von Maurer καὶ Carl August von Abel. Καρπὸς τῆς διетуὸς παραμονῆς του ἦτο ἡ ἀναφερθεῖσα μελέτη του, εἰς τὴν ὁποίαν ἀσχολεῖται ἰδιαιτέρως μὲ τὴν «Κατάστασιν τοῦ δικαίου τῶν Μανιατῶν», σ. 119-127.

17. Περὶ τρέβας βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Πόλεμος καὶ ἀγάπη τῶν οἰκογενειῶν εἰς τὴν Μάνην», *Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τόμ. Γ' (1976), σ. 309-312.

- 13 *Τζαὶ τοὺς ἐκαλημέρισε.
Τζεῖνοι τὴν κατεδέχτηκαν
τζ' ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος
ἀπάνω ἐσηκώθηκε,
τὴν διπλοκαλαδέχτηκε.
-Μωρὴ καλῶς τὴν Ληγοροῦ,
19 καλῶς τη, καλῶς ὠρισε,*

εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὅτι ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Ληγοροῦς, ἀνταποδίδων τὸν χαιρετισμὸν τῆς εἰς αὐτοὺς, ἐσηκώθη ὄρθιος, παρατηρεῖ ὅτι «καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους οἱ χαιρετώμενοι, ὁσάκις ἐκάθηντο, ἀνίσταντο πρὸς τιμὴν καὶ ἀνταπέδιδον τὸν χαιρετισμὸν». Καὶ διὰ τὴν ἐπαλήθευσιν τῆς παρατηρήσεώς του ἀναφέρεται εἰς τὸν Ὅμηρον (Ιλ. Ι., στ. 192-196).

Ἐκεῖ, τὴν ὑπὸ τὸν Ὀδυσσεά πρεσβείαν, ἡ ὁποία, κατόπιν ὑποδείξεως τοῦ Νέστορος, ἐπεσκέφθη τὸν Ἀχιλλέα, ἵνα τὸν μεταπείσῃ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν μάχην, ἐσηκώθη ὄρθιος ὁ Πάτροκλος, διὰ νὰ τὴν ὑποδεχθῇ:

ὥς δ' αὐτὸς Πάτροκλος, ἐπεὶ ἶδε φάτας ἀνέστη.

4) Εἰς τοὺς στίχους 34-35 τῆς Β' ἐκδόσεως ἀναφέρεται ὅτι ἡ Ληγοροῦ εἶδανκε ἴς τὸ σπίνι- εἶδανκε ἴς τὴν μάννα τῆς. Σχολιάζων τοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ Ν. Πολίτης παρατηρεῖ: «*Ἐν Μάννῃ ἡ γυνή, ὅταν ἀποθνήσκῃ ὁ σύζυγός τῆς ἀφίσσας αὐτὴν ἄτεκνον, ὑπάγει εἰς τὴν πατρικὴν τῆς οἰκίαν*». Ἡ παρατήρησις αὕτη εἶναι ὀρθή, διότι εἰς τὴν δομὴν τῆς γενίᾳς εἰς τὴν Μάννῃ ἡ χήρα εἶναι ξένον σῶμα. Δὲν εἶναι ὅμως κανὼν, διότι πολλάκις οἱ συγγενεῖς τοῦ ἀνδρὸς τῆς χήρας ἀπὸ ὑψηλοφροσύνης καὶ διὰ λόγους κοινωνικῆς προβολῆς, ἂν αὕτη θελήσῃ, κρατοῦν αὐτὴν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ συζύγου τῆς καὶ τιμοῦν αὐτήν, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι πρέπει νὰ ζῇ ἀξιοπρεπῶς καί, ὅπως λέγουν, «*νὰ σταθῇ στὴν τιμὴ τοῦ ἀντροῦ τῆς*». Ἡ παρατήρησις ὅμως τοῦ Πολίτου δὲν ἰσχύει διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς Ληγοροῦς, ἡ ὁποία δὲν εἶχεν ἐκδιωχθῇ ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς τῆς, ἀλλὰ μετέβαινεν εἰς τὴν πατρικὴν οἰκίαν δι' ἐπίσκεψιν τῶν οἰκείων τῆς.

5) Σχολιάζων τοὺς στίχους 27-28 τῆς Β' ἐκδόσεως: *βεργάτη τὸν ἐβάλαμε. - φυλάει τὴν ἀρμαλακιά, ὁ Πολίτης ἐπεξηγεῖ: «βεργάτη= ἀγροφύλακα - ἀρμαλακιά = τὴν παραθαλασσίαν, εἰρωνικῶς, διότι πλησίον τῆς θαλάσσης ἐφονεύθη ὁ σύζυγός τῆς*». Ἡ σημασία τῶν στίχων εἶναι ἡ ἐξῆς: Οἱ Μανιάται εἰς τὰς παραλίους περιοχὰς κατεσκεύαζον τεχνητὰς ἐπὶ βράχων ἀλυκάς (γούρνas), ἐντὸς τῶν ὁποίων ἔθετον θαλάσσιον ὕδωρ. Τοῦτο ἐπὶ γινυτο, ἔνεκα τῆς μεγάλης θερμότητος κατὰ τὸ θέρος, καὶ μετετρέπετο εἰς ἀρίστης ποιότητος ἀλάτι, τὸ λεγόμενον *ἀφράλατσο* ἢ *ἀφρῖνα*. Ἀρμαλακιά λοιπὸν εἶναι τὸ ἐντὸς τῶν ἀλυκῶν θαλάσσιον ὕδωρ. Ἐπὶ πλέον, εἰς τὴν Μάννῃ τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν

βράχων ἦσαν μοιρασμένα μεταξύ τῶν ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν ἐκάστου χωρίου, αἱ ὁποῖαι μόναι εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς παραγωγῆς ἄλατος. Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ὠρίζετο καὶ φύλαξ (βεργάτης: ἡ λέξις κυρίως ἐπὶ ἀγροφύλακος). Εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην συνέβη καὶ ὁ φόνος, ὅχι τοῦ συζύγου τῆς Ληγοροῦς, ἀλλὰ τοῦ ἀδελφοῦ της, τοῦ Βέτουλα.

Ἀρχὴ τῆς τραγῳδίας εἶναι ἡ συνάντησις εἰς τοὺς Πάνω Μπουλαριοὺς τῆς Ληγοροῦς μὲ τὸν Πέτρον Λιόπουλον, φονέα τοῦ ἀδελφοῦ της Βέτουλα. Κατ' αὐτήν, ὁ φονεὺς προτείνει εἰς τὴν Ληγοροῦν νὰ ἀνακοινώσῃ εἰς τοὺς οἰκείους της εἰς τὰ Ἄλυκα, καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὸν ἀδελφὸν της Γιάννακαν, ὅτι, ἐὰν θέλουν νὰ ἐπέλθῃ μεταξύ των συμβιβασμός, εἶναι διατεθειμένος νὰ προσφέρῃ εἰς αὐτοὺς μικρὸν χρηματικὸν ποσόν, ὡς πληρωμὴν διὰ τὸν ὑπ' αὐτοῦ φονευθέντα ἀδελφόν τους, τὸν ὁποῖον περιφρονητικῶς ἀποκαλεῖ ψουροβέτουλα (ψωρόγιδο):

20 Μωρὴ, τῷ ἂν πᾶσις ὅς τ' Ἄλυκα,
νὰ πῆς τῶν ἀνθρώπωνε σου
νὰ μᾶς ἐκαμουσι καλὰ
τῷ μεις τοὺς τὸν πληρώνουμε
τῷ εἶνον τὸ ψουρο-βέτουλα
νὴ ἔξι γρόσια νὴ ἑφτά.

26 τῷ ὅς τὴν ἀκρίβεια τοῦ τῷ ἐννιά.

(Ν. Πολίτης, ἔκδ. Β', στ. 20-26)

Διὰ τῶν στίχων αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν καὶ τὴν ἐκ μοιρολογίων μαρτυρίαν, ἔχομεν τὴν πληροφορίαν ὅτι εἰς τὴν Μάνην ἐπεκράτει τὸ ἔθιμον τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ αἵματος τοῦ φονευθέντος, δηλαδή τῆς πληρωμῆς χρηματικοῦ ποσοῦ ὑπὸ τοῦ φονέως εἰς τοὺς οἰκείους τοῦ φονευθέντος, διὰ νὰ ἀποτραπῇ ἡ ὑπὸ αὐτῶν ἐναντίον τοῦ φονέως ἐκδίκησις.

Ἐξ ἄλλου, ἐπίσης ἀνεκδότου, μοιρολογίου τῆς συλλογῆς μου ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀδελφὴ τοῦ φονευθέντος, ἀπευθυνομένη πρὸς τοὺς φονεῖς του, τὸν ἄνδρα της καὶ τὸν κουνιάδον της (ἀδελφόν του), τοὺς λέγει:

- Ἄιντε, βρὲ ἄπιστα σκυλιά,
γιατὶ τὸν ἐσκοτώσατε;

Αὐτοὶ ἀπαντοῦν: - Ἐμεῖς κί' ἂν τὸν σκοτώσαμε,
ἐμεῖς τότε πληρώνουμε.

Σχολιάζων ὁ Ν. Πολίτης εἰς τὴν Α' ἔκδοσιν τοῦ μοιρολογίου τοὺς ἀνωτέρω στίχους, παρατηρεῖ: «Ὡς καὶ ἐν τοῖς βαρβάροις τῆς Ἀσίας ἔθνεσιν ἐπληρώνετο τὸ αἷμα τοῦ φονευθέντος, οὕτω καὶ ἐν Μάνῃ».

Περισσότερα περὶ τοῦ ἔθους τούτου ἀναφέρει εἰς τὴν Β' ἔκδοσιν, ὅπου γράφει: «*Ἡ συνήθεια τοῦ νὰ διαλλάττωνται, πληρωνομένης ποσότητός τινος δραχμῶν, αἵτινες δίδονται παρὰ τοῦ φονέως πρὸς τοὺς γονεῖς ἢ πρὸς τοὺς ἐξ αἵματος συγγενεῖς τοῦ φονευθέντος, τὸ αἶμα τοῦ ὁποίου ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ μετ' ἀργυρίων ἀνταλλάσσεται, ἐπεκράτει καὶ ἐν Μάνη*». Καὶ συνεχίζει: «*Ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν ἐγένετο τοιοῦτον. Οὕτω παρ' Ὀμήρῳ (Ἰλ. Ι, 632-636) ὁ Ἀχιλλεὺς λέγει πρὸς τὸν Ὀδυσσεά*»:

...καὶ μὲν τίς τε κασιγνήτιο φονῆος
...ποιὴν ἢ οὗ παιδὸς ἐδέξατο τεθνηῶτος.
καὶ ῥ' ὁ μὲν ἐν δῆμῳ μένει αὐτοῦ πολλ' ἀποτίσας.
τοῦ δὲ τ' ἐρπύεται κραδίη καὶ θυμὸς ἀγῆνωρ,
ποιὴν δεξαμένῳ.¹⁸

Ἐν δὲ τῇ περιγραφῇ τῆς ἀσπίδος τοῦ Ἀχιλλέως (Ἰλ. Σ, 498-500) γράφεται:

δύο δ' ἄνδρες ἐνείκεον εἰνέκα ποιῆς
ἀνδρὸς ἀποφθιμένου· ὁ μὲν εὖχετο πάντ' ἀποδοῦναι,
δῆμῳ πιφαύσκων, ὁ δ' ἀναινετο μηδὲν ἐλέσθαι.¹⁹

Ἡ συνήθεια τῆς πληρωμῆς ὑπὸ τοῦ δράστου χρημάτων εἰς τοὺς οἰκείους τοῦ φονευθέντος ἀναφέρεται πάλιν ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου, ὅταν ὑπὸ τοῦ Μενελάου ἐφονεύθη ὁ Τρῶς Ἀρπαλίῳν, τὸν ὁποῖον, συνοδεία τοῦ πατρὸς του, οἱ Παφλαγόνες μετέφερον εἰς τὸ Ἴλιον:

Τὸν μὲν Παφλαγόνες μεγαλήτορες ἀμφεπένοντο.
ἐς δίφρον δ' ἀνέσαντες ἄγον προτὶ Ἴλιον ἱρὴν
ἀχνύμενοι· μετὰ δὲ σφι πατὴρ κίε δάκρυα λείβων,
ποιὴν δ' οὐτις παιδὸς ἐγένετο τεθνηῶτος.

(Ἰλ. Σ, 656-659)²⁰

18. Μετάφρασις (Α. Καραπαναγιώτου): «*Βέβαια ἀπὸ τὸν φονέα τοῦ ἀδελφοῦ ἢ τοῦ πεθαμένου υἱοῦ του δέχεται τις ἀποζημίωσιν καὶ λοιπὸν οὗτος μὲν ἐν τῇ χώρᾳ αὐτοῦ μένει, ἀφοῦ πολλὰ πληρώσῃ, ἐκείνου δὲ ἡ καρδιά καὶ ἡ γενναία ψυχὴ κρατεῖται, ἀφοῦ δεχθῇ τὴν ἀποζημίωσιν*». *Ποιή*, κυρίως ἡ χρηματικὴ ἀποζημίωσις χυθέντος αἵματος, ἡ ὁποία ἐπληρώνετο ὑπὸ τοῦ φονέως εἰς τοὺς συγγενεῖς τοῦ φονευθέντος, οἱ ὅποιοι οὕτω παρηγοῦντο τῆς καταδιώξεως αὐτοῦ.
19. Μετάφρασις (Α. Καραπαναγιώτου): «*Δύο δὲ ἄνδρες ἐφιλονίκουν περὶ τῆς ἀποζημιώσεως ἀνδρὸς φονευθέντος· ὁ μὲν εἰς, παρέχων ἐξηγήσεις εἰς τὸν λαόν, ἰσχυρίζετο ὅτι ἐπλήρωσεν ὅλα, ὁ δ' ἕτερος ἠρνεῖτο ὅτι δὲν ἔλαβε τίποτε*».
20. Μετάφρ. (Α. Καραπαναγιώτου): «*Τοῦτον δὲ (τὸν Ἀρπαλίωνα) κατεγίνοντο οἱ μεγαλόψυχοι Παφλαγόνες, ἀφοῦ τὸν ἐκάθισαν ἐπάνω εἰς τὸν δίφρον, ὠδήγουν πρὸς τὴν ἱερὰν Ἴλιον λυπούμενοι, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἐπορεύετο ὁ πατὴρ χύνων δάκρυα, ἀλλ' οὐδεμία ἀποζημίωσις ἐγένετο εἰς αὐτὸν διὰ τὸν θανάτον αὐτοῦ*».

6) Ὁ Πολίτης, διὰ τὴν ἐπισημάνη ὅτι ἡ ἐκδίκησις ἐφηρμοζέτο καὶ εἰς τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα, ἀναφέρεται εἰς ἕν χωρίον τῆς Κύρου Παιδείας (IV 6, 7-8) τοῦ Ξενοφώντος, ὅπου ὁ Ἀσσύριος μεγιστὰν Γωβρύας φιλοῦται μετὰ τοῦ ἐχθροῦ τῆς πατρίδος Κύρου, διὰ τὴν ἐκδικηθῆ μετὰ τὴν βοήθειάν του τὸν θάνατον τοῦ μονογενοῦς του υἱοῦ. Ὁ Γωβρύας λέγει πρὸς τὸν Κύρον ὅτι τοῦ χορηγεῖ τὰ πάντα «εἰ οὖν σὺ μὲ δέχει καὶ ἐλπίδα τινα λάβοιμι τῷ φίλῳ παιδί τιμωρίας ἂν τινος μετὰ σοῦ τυχεῖν». Ὁ δὲ Κύρος ἀπάντησε: «δέχομαι τε ἰκέτην σὲ καὶ τιμωρήσειν σοὶ τοῦ παιδὸς τὸν φόνον σὺν θεοῖς ὑπισχνοῦμαι».

Ὁ Πολίτης ἐπίσης, διὰ τὴν ἀποδείξει ὅτι τὸ ἐκδικητικὸν εἶναι ἐρριζωμένον καὶ εἰς τὰ Ἀσιανὰ ἔθνη καὶ πρὸ πάντων εἰς τοὺς Ἀραβας, παραπέμπει καὶ εἰς χωρία τοῦ Κορανίου, σχετικὰ μὲ τὸν βίον τοῦ Μωάμεθ.

Γράφει ἐπίσης ὅτι τὸ αὐτὸ ἔκαμνον καὶ οἱ Γερμανοὶ: «Luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero, recipit que satisfactionem universa domus» (Tacit, Germania XXI).

Τὸ πλήρες κείμενον²¹ εἶναι:

«Suscipere tam inimicitias seu patris seu propinqui quam amicitias necesse est. Nec implacabiles durant. luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero recipitque satisfactionem universa domus, utiliter in publicum, quia periculosiores sunt inimicitiae iuxta libertatem».

Ἐπειδὴ τὸ ἔθιμον τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ αἵματος τοῦ φονευθέντος διὰ χορηγίσεως χρηματικοῦ ποσοῦ εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ παθόντος φέρεται ἐν ἰσχύι εἰς τὴν Μάνην, ἀλλ' ὅχι ἐν ἐνεργείᾳ, ὅπως τουλάχιστον παραδίδεται, καὶ ἐπειδὴ εἶναι τὸ κυριώτερον στοιχεῖον τῆς τραγωδίας, ἡ ὁποία ἐκφράζεται διὰ τοῦ μοιρολογίου αὐτοῦ, θὰ προβῶμεν κατωτέρω εἰς εὐρείαν διαπραγμάτευσιν τοῦ ἐθίμου.

Κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ σχεδὸν ἤδη μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μέχρι τῶν πρώτων δεκαετιῶν μετὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ἐλευθέρου κράτους ἡ Μάνη ἐκαλεῖτο Σπάρτη²². Ἡ κατὰ πατρίαν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει

21. (Μετάφρ. Α. Σακελλαρίου): «Εἶναι ἀναπόφευκτον νὰ υἱοθετοῦν τόσοι τὰς ἐχθρας ὅσον καὶ τὰς φιλίας εἴτε τοῦ πατέρα εἴτε τοῦ συγγενοῦς. Καὶ δὲν διαιωνίζονται (αἱ ἐχθραι) ἀνεξίλεστοι, διότι ὡς καὶ ὁ φόνος ξεπλύνεται μὲ καθωρισμένον ἀριθμὸν ποιμνίων καὶ ἀγελῶν καὶ ὁλόκληρος ὁ οἶκος (τοῦ θύματος) δέχεται τὴν ἱκανοποίησιν, πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ δημοσίου, διότι αἱ ἐχθραι μὲ τὴν ἐλευθερίαν δίπλα τοὺς εἶναι πολὺ ἐπικίνδυνοι».

22. Δ. Β. Βαγιακάκος, Ὁ Ἰμβραῖμ ἐναντίον τῆς Μάνης, Ἀθῆναι 1961, σ. 64.

ἀγράφων νόμων διαβίωσις τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς αὐτῆς, μὲ κύριον νόμον τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου, δηλαδή τῆς αὐτοδυνάμου ἱκανοποιήσεως τοῦ παθόντος, ἐξεφράζετο διὰ τοῦ λόγου «οἱ ἀδύνατοι καταγγέλλουν καὶ οἱ δυνατοὶ ἐκδικειοῦνται»²³, ἐδημιούργησεν ἰδιαιτέραν φυσιογνωμίαν εἰς τὸν τόπον καὶ τὴν ἀνάγκην εἰδικῆς μεταχειρίσεως τῶν κατοίκων διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὰ πρῶτα κυρίως ἔτη τῆς ὀργανώσεως τοῦ κράτους.

Εἰκόνα τοῦ τρόπου διαβίωσης τῶν κατοίκων δίδει ὁ Μανιάτης, ἐξ Ἀρεοπόλεως, Μ. Καλαποθάκης²⁴ γράφων: Ἐπασα ἡ Λακωνία (Μάνη) εἶναι διηρημένη εἰς γενεὰς ἢ φατρίας, ἐκάστης τῶν ὁποίων προῖσταται εἷς ἢ καὶ πλείότεροι διὰ τε τὴν ἀνδρείαν ἢ τὴν περιουσίαν διακρινόμενοι, εἰς οὓς πάντα τὰ λοιπὰ τῆς γενεᾶς μέλη πείθονται. Ὅταν δὲ συμβῇ ἔρις μεταξὺ τῶν γενεῶν, ἅπαντα τὰ μέλη ἐκατέρας ἐτοιμάζονται πρὸς πόλεμον, εἰς ὃν ἂν συμβῇ φόνος ἐπὶ τινι τῶν μελῶν αὐτῶν, τὰ τῆς ἄλλης γενεᾶς, εἰς ἣν ἀνήκει ὁ φονεὺς, ἀνάγκη νὰ προφυλάττῳνται, διότι καὶ ὁ μικρότατος αὐτῶν ἢμπορεῖ νὰ φονευθῇ πρὸς ἐκδίκησιν τοῦ ἀποθανόντος, ἕως οὗ διαλλαχθῶσι... Μέχρι δὲ τῆς ἐκδικήσεως οἱ στενότατοι συγγενεῖς τοῦ παθόντος φέρουσι τὰ γενεὰ ὡς σημεῖον τῆς μήπω ἐκδικήσεως, μετὰ τὴν ὁποίαν κείρουσι μὲν αὐτοί, τὰ φυλάττουσι δ' οἱ ἕτεροι».

Ἡ κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν διαβίωσις τῶν κατοίκων ἐπροβληματίσε καὶ τοὺς πρῶτους Βαυαροὺς νομικοὺς, τοὺς ἐλθόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἀντιβασιλείας, διὰ νὰ ὀργανώσουν τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας καὶ τὴν λειτουργίαν τῆς δικαιοσύνης εἰς τὸ νεοσύστατον κράτος. Εἷς ἐξ αὐτῶν, ὁ Karl Gustav Geib²⁵, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναφερθείσης μελέτης του περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ δικαίου τῶν Μανιατῶν, παρατηρεῖ: Ἡ κατάστασις τοῦ δικαίου τῆς ἀπρόσιτης καὶ ἀπομονωμένης αὐτῆς χώρας εἶναι καὶ ἦταν πάντα παράξενη σὰν τοὺς ὄγκους τῶν βράχων τοῦ Ταυγέτου, ποὺ φτάνουν μέχρι τὶς ἀφιλόξενες πλαγιὰς τοῦ ἀκρωτηρίου Ταινάρου καὶ ἰδιόρρυθμη σὰν τοὺς ἄγριους φιλοπόλεμους κατοίκους τῆς. Ὁ ταξιδιώτης, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ φτάνει σ' αὐτὴ τὴ λουρίδα γῆς πιστεύει πὼς βρίσκεται κάτω ἀπὸ ἄλλο κομμάτι τοῦ οὐρανοῦ». Εἰς ἄλλο σημεῖον²⁶ γράφει: «Τὰ ὅπλα ὑπῆρξαν πάντα τὸ θεμέλιο καὶ ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος, πάνω στὸν ὁποῖο στηριζόταν ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ μανιάτικη ζωὴ. Πρᾶγμα ποὺ ὀφείλεται στὴν πλήρη σχεδὸν

23. Ν. Γ. Πολίτης, *Παροιμίες*, ἐν Ἀθήναις, τόμ. Δ' (1902), σ. 678.

24. «Περὶ ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν νεωτέρων Λακωνῶν (Μανιατῶν) καὶ διὰ περὶ τοῦ “Ἐκδικητικοῦ”», *Εὐτέρπη* 4 (1851), σ. 476-477.

25. Ἰρ. Αὐδῆ-Καλκάνη, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 119.

26. Αὐτόθι, σ. 122-123.

έλλειψη πραγματικής κρατικής εξουσίας και στην αδυναμία παροχής προστασίας από πλευράς του νόμου ή μάλλον στην ολοκληρωτική ανυπαρξία του.

Σ' αυτούς κυριαρχούσε πάντα η άποψη πως το αίμα μόνο με αίμα μπορούσε και έπρεπε να εξιλεωθεί. Κάθε προσβολή, κάθε έγκλημα και ιδιαίτερα κάθε φόνος, δίνει στους συγγενείς του σκοτωμένου δικαίωμα για εκδίκηση και αντίθετα στους συγγενείς του δολοφόνου για εκδίκηση το καθήκον να άμυνθούν. Και οι δύο οικογένειες μπαίνουν σε μια άνοιχτή έμπόλεμη κατάσταση μεταξύ τους. Ακόμα και οι κληρονόμοι τους, σαν συνεχιστές όλων των οικογενειακών δικαιωμάτων, είναι υποχρεωμένοι να συνεχίσουν τον πόλεμο αυτόν». Και ακόμη²⁷: «Πάντα ίσχυε έδω, σχεδόν άποκλειστικά, το δίκαιο του ισχυρότερου και η εκτίμηση και η επιρροή του καθενός υπολογιζόταν μόνο με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση της δύναμής του. Εύκολα γίνεται λοιπόν αντιληπτό με τι λαχτάρα προσπαθούσε κανείς να αποκτήσει κάθε μέσο για την ενίσχυση αυτής της δύναμης».

Είς την Μάνην όμως, πλην του άγραφου νόμου της εκδικήσεως υπό του παθόντος ή των συγγενών του, φαίνεται ότι ήτο έν ισχύϊ και το έθιμον, κατά το όποϊον, δι' επίτευξιν συμβιβασμού μεταξύ των έχθρικών οικογενειών, ήτο δυνατή ή διά χρημάτων έξαγορά του αίματος του φονευθέντος υπό του θράστου. Περί αυτού ο Μ. Καλαποθάκης²⁸ άναφέρει: «Το περίεργον είναι ότι πολλάκις ή διαλλαγή γίνεται διά ποσότητος τινος δραχμών, αίτινες δίδονται παρά του φονέως προς τους γονείς του φονευθέντος, το αίμα του όποίου έν τη περιπτώσει ταύτη μετ' άργυρίου ανταλλάσσεται».

Την ύπαρξιν του έθιμου φαίνεται ότι άπνηχούν και οι άναφερθέντες λόγοι του φονέως Λιοπούλου προς την άδελφήν του φονευθέντος Αηγορούν (στίχοι 20-26 του μοιρολογίου).

Διά την έξάλειψιν του έθιμου τούτου, το όποϊον ίσχυεν εις πολλά μέρη του έλληνικού χώρου²⁹, όπου ο φόνος έξηγοράζετο και διά χρημάτων, έντονον ύπηρξε το ένδιαφέρον της έλληνικής Πολιτείας και μάλιστα διά την περιοχήν της Σπάρτης (Μάνης), όπου οι φόνοι ήσαν συχνοί και η εκδίκησις εις έξαρσιν, αλλά και εις χρῆσιν αί άθέμιτοι περι πληρωμής της τιμής αίμα-

27. Αὐτόθι, σ. 124.

28. Ένθ' άνωτ., *Ευτέρπη* 4 (1851), σ. 476.

29. Μενέλαος Τουρτόγλου, *Το φονικόν και η άποξημίωσις του παθόντος. Βυζάντιον - Τουρκοκρατία - Μετεπαναστατικοί χρόνοι μέχρι και του Καποδιστρίου*, Αθήναι 1960. Προβ. Ιωάννης Κισκήρας, «Τα μοιρολόγια ως πηγή δικαίου της Μάνης», *Λακωνικά Σπουδαί* 2 (1975), σ. 176-198. Ν. Γ. Μοσχοβάκης, *Το έν Ελλάδα δημόσιον δίκαιον επί Τουρκοκρατίας, Διατριβή επί ύφηγεσία, έν Αθήναις 1888*, σ. 95.

τος συμφωνίαι.

Περὶ αὐτῶν ὁ καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος³⁰ ἀναφέρει ὅτι: «ὕποβάλλονται εἰς τὰ δικαστήρια τῆς Σπάρτης ἀγωγαί, δι' ὧν ὁ ἐνάγων συγγενὴς τοῦ φονευθέντος ἀπαιτεῖ τὴν τιμὴν τοῦ αἵματος, δηλαδὴ χρηματικὸν ποσόν, ὅπερ ἔχει ὑποσχεθῆ εἰς αὐτὸν ὁ φονεὺς». Δὲν ἀναφέρει ὅμως ὀνομαστικῶς καμμίαν περίπτωσιν.

Διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς καταστάσεως οἱ νομικοὶ τῆς ἐποχῆς συνέστησαν δύο εἰδικὰ διὰ τὴν Σπάρτην (Μάνην) δικαστήρια, τὸ *Πρωτόκλητον* (Πρωτοδικεῖον) καὶ τὸ *Ἐκκλητον* (Ἐφετεῖον)³¹. Δι' ἐτέρου δὲ διατάγματος τῆς 5 Νοεμβρίου 1830 διορίζονται καὶ οἱ πρῶτοι δικασταὶ³², ὡς:

1^{ov} Οἱ Κοι Πιέρρος Μαυρομιχάλης, Γεώργιος Ἀντωνάκος καὶ Σταυριανὸς Καλκα-
ντῆς σύμβουλοι τοῦ κατὰ τὴν Σπάρτην (Μάνην) Ἐκκλητίου Δικαστηρίου.

2^{ov} Οἱ Κοι Πιέρρος Πατριαρχέας, Μιχαὴλ Πικουλᾶκης καὶ Βενετζάνος Καπε-
τανάκης σύμβουλοι τοῦ κατὰ τὴν Σπάρτην (Μάνην) Πρωτοκλήτου Δικα-
στηρίου.

Κατὰ δὲ τὴν 25-Δεκεμβρίου δι' ἀποφάσεως τοῦ προέδρου τοῦ Ἐκκλη-
τίου Δικαστηρίου Δ. Χρηστίδου καθορίζεται καὶ τὸ κείμενον τοῦ Δικαστικοῦ
ὄρκου, συμφώνως πρὸς τὸν ὁποῖον οἱ δικασταὶ ὀρκίζονται νὰ ἀπονέμουν τὴν
δικαιοσύνην συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους καὶ «νὰ μὴν ἐπηρεάζωνται οὔτε ἀπὸ
ἐχθραν, οὔτε ἀπὸ κακίαν, οὔτε ἀπὸ φόβον, οὔτε ἀπὸ συμπάθειαν καὶ νὰ εἶναι
ἐλεύθεροι ἀπὸ πάντα μυστικὸν δεσμόν, ὅποιοιδήποτε εἶδους, σκοπὸν ἔχοντα
ἐναντίον τῶν καθεστῶντων ἐθνικῶν νόμων»³³. Εἶναι χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν
κατάστασιν εἰς τὴν Μάνην ὅσα ἀναγράφονται εἰς ἀναφορὰν τῆς 7ης Ὀκτω-
βρίου 1829 τοῦ Πρωτοκλήτου Λακωνίας πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Δικαίου Γραμμα-
τεῖαν: «Εἰς τὴν Σπάρτην (Μάνην) ὑπάρχουν ἐγχώριοι συνήθειαι τόσον περὶ τῶν

30. «Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 23 (1949), σ. 480.

31. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Δύο σχέδια ἀφορῶντα εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Μάνης κατὰ τὴν Καπο-
διστριακὴν ἐποχὴν», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 1 (1972), σ. 481-489. Ἐλένη Δ. Μπελιᾶ, «Δύο
σχέδια ἀφορῶντα εἰς τὴν σύστασιν εἰδικῶν δικαστηρίων εἰς τὴν Μάνην (1835-1836)»,
Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Σπάρτη 1975), τόμ.
Γ', Ἀθῆναι 1976, σ. 225-238. Ἀπ. Δασκαλάκης, *Ἀρχεῖον Τζωρτζᾶκη-Γρηγοράκη. Ανέκ-
δοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα Μάνης (1810-1835)*, Ἀθῆναι 1976, σ. 314. Μ. Τουρτόγλου, «Ἡ
δικαιοσύνη εἰς τὴν Μάνην ἐπὶ Καποδίστρια», *Πρακτικὰ Ἀ' Λακωνικοῦ Συνεδρίου
(Σπάρτη-Γύθειον 1977)*, ἐν Ἀθήναις 1979, σ. 213-229.

32. Ἀ. Δασκαλάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 314.

33. Αὐτόθι, σ. 315-316.

πολιτικῶν ὑποθέσεων, ὅσον καὶ περὶ τῶν ἐγκληματικῶν πράξεων, ἀντιβαίνουσαι πολλάκις μὲν εἰς τοὺς γραπτοὺς νόμους, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς τοὺς φυσικοὺς»³⁴. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ Μανιάται ἔλυον τὰς διαφοράς των ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀγράφων νόμων τοῦ αἵματος, δηλαδή τῆς ἐκδικήσεως –τοῦ δικιωμοῦ– καὶ τῆς μεταξὺ των συμφιλίωσεως, δηλαδή τοῦ ψυχικοῦ.

Διὰ τὴν κατάστασιν αὐτὴν ὁ Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος³⁵ γράφει: «Εἰς λαοὺς ζῶντας κατὰ γένη εἰς κλειστὰς ομάδας, ὁ φόνος τιμωρεῖται διὰ φόνου, ὃν ἀνταποδίδει ἡ οἰκογένεια τοῦ φονευθέντος, ἀλλ' εἴτα βαθμυδὸν ἐπικρατεῖ ὡς κύρωσις ἡ ἡπιωτέρα συνήθεια νὰ πληρῶνῃ ἢ νὰ ὑπόσχηται ὁ φονεὺς χρηματικὸν ποσόν».

Διὰ τὰ μανιάτικα ἔθιμα ὁ Geib γράφει³⁶ ὅτι «εἶναι τὰ ἴδια περίπτου ποὺ βρίσκουμε παντοῦ, ὅπου ἓνας λαὸς συνεχίζει νὰ ζῇ ἀφημένος στὴν πρωτόγονη ὠμότητά του, χωρὶς νόμους καὶ πολιτισμό. Οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν ἀπομονωμένων περιοχῶν ἐμφανίζονται πάντα καὶ ὡς ἓνας παράξενος καὶ ξεχωριστὸς μικρὸς λαός, ποὺ ἤξερε νὰ διατηρῇ τὴν ἀνεξαρτησίαν του καὶ νὰ κρατᾷ σχεδὸν ἀδιάσπαστη τὴν αὐτονομίαν του σὲ πείσμα τόσο τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς, ὅσο καὶ τῆς φράγκικης καὶ τουρκικῆς κυριαρχίας».

Ἡ Κυβέρνησις, διὰ νὰ διευκολύνῃ διὰ τὸν δικαστηρίων αὐτῶν τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης εἰς τὴν Σπάρτην (Μάνην), ἀπέστειλε «Πρὸς τοὺς Προέδρους τῶν κατὰ τὴν Σπάρτην Δικαστηρίων Πρωτοκλήτου καὶ Ἐκκλητίου τὴν 23 Νοεμβρίου 1830 Ἐγκύκλιον»³⁸, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκθέτει σκληροὺς χαρακτηρισμοὺς διὰ τοὺς Μανιάτας καὶ συνιστᾷ εἰς τοὺς δικαστὰς ὅτι, ἐὰν ὁ ἐνάγων συγγενὴς τοῦ φονευθέντος ἀπαιτῇ τὴν τιμὴν τοῦ αἵματος, δηλαδή χρηματικὸν ποσόν, ὅπερ ἔχει ὑποσχεθῇ εἰς αὐτὸν ὁ φονεὺς, νὰ δίδεται τοῦτο ὅχι βάσει τοῦ ἐθίμου, ἀλλ' ὡς ἀποζημίωσις τῆς οἰκογενείας τοῦ φονευθέντος. Ἐγραφεν ἡ Ἐγκύκλιος:

«Ἐχετε νὰ δικάσετε τοὺς Σπαρτιάτας καὶ χρέος ἔχετε νὰ γνωρίζετε τὰς ἠθικὰς των διαθέσεις, ἵνα περιστείλετε τὰς κακὰς· ἐὰν δὲν δυνήθητε κατὰ πάντα νὰ τὰς ἐκριζώσετε, καὶ οὕτω νὰ καταστήσετε αὐτοὺς ἐλευθέρους, ἵνα δώσουν χώραν εἰς τὴν ψυχὴν των εἰς τὰς καλὰς». Καὶ «ὑπάρχουν ἐκεῖ τοπικαὶ συνήθειαι καὶ παράλογοι συνήθειαι. Καὶ ἔργον Σας εἶναι αἱ συνδιαλλαγαὶ νὰ

◆ —————

34. Μ. Τουρτόγλου, αὐτόθι, σ. 225.

35. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 480.

36. Ἴρ. Αὐδῆ-Καλκάνη, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 125.

37. Αὐτόθι, σ. 120.

38. Μ. Τουρτόγλου, *Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος*, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 126-129.

Πρβ. καὶ Δ. Μέξης, *Μάνη καὶ Μανιάτες*, Ἀθήνα 1977, σ. 479-487.

μὴ περιέχουν τὸ παράδοξον τῶν συνηθειῶν των, ὡς αἷμα ἀντὶ αἵματος καὶ ἄλλα ὅμοια. Ἔργον Σας εἶναι ὁμοίως, ὁσάκις Σᾶς παρουσιάζεται ἀγωγή διὰ τὴν πληρωμὴν τῆς τιμῆς τοῦ αἵματος φονευθέντος ἀνθρώπου, νὰ ἀποδεικνύετε τὸ ἀπαίσιον τῆς τοιαύτης συμφωνίας καὶ τὰ ὅσα χρήματα δικάσετε νὰ πληρωθῶσι, θέλετε τὰ δικάσει ὡς ἀποζημιώσιν τῆς προξενηθείσης ζημίας εἰς τὴν τεθλιμμένην οἰκογένειαν, ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως τοῦ φονευθέντος ἀτόμου εἰς τὴν οἰκογένειαν αὐτήν. Ἀποτέλεσμα τοιούτων πράξεων Σας θέλει εἶναι ἡ πεποίθησις, ἥτις θέλει καταλάβει τὰς ψυχὰς τῶν Σπαρτιατῶν (Μανιατῶν), ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πρᾶγμα, ὅτι ἡ ζωὴ του εἶναι ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν νόμων, ὅτι ὁ φονεὺς ἀμαρτάνει πρὸς τὴν Πολιτείαν καὶ ὅτι τὸ ἀμάρτημα τοῦτο πρέπει νὰ παιδεύεται, διότι ἡ Πολιτεία, διὰ τῶν δικαστηρίων, ἔχει χρέος νὰ ἐκδικῇ κατὰ τοῦ βλάπαντος αὐτὴν καὶ οὕτω, βαθμυδόν, θέλετε καθαρίσει τοὺς Σπαρτιάτας (Μανιάτας) ἀπὸ τὰς βαρβαρικὰς συνηθείας των καὶ θέλετε τοὺς εἰσάξει εἰς τὴν ὁδὸν τῶν πολιτῶν, ζώντων εἰς εὐνομουμένην Πολιτείαν».

Ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν Ἐγκύκλιον γίνεται αὐστηρὰ σύστασις εἰς δικαστὰς νὰ ἐπιβάλουν τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου εἰς τὸν φονεὺν καὶ νὰ δίδωνται τὰ κτήματά του εἰς τὴν παθοῦσαν οἰκογένειαν ὡς ἀποζημιώσεις καὶ ὄχι ὡς ἀγορὰ τοῦ αἵματος τοῦ φονευθέντος. Νόμος σκληρότατος. Ἐγραφε γὰρ ἡ Ἐγκύκλιος: «Εἰάν ἡ κακία τοῦ τὸν ἔφερε ἕως νὰ φονεύσῃ, ὄχι χρήματα ἀντὶ αἵματος ἀλλ' αἷμα ἀντὶ αἵματος, τὴν ποινὴν ὅμως ταύτην θέλετε τὴν μεταχειρισθῇ μὲ μεγάλην μετριοσύνη. Κατὰ τὰς παραδεχθεῖσας ἀρχὰς ἀπὸ τοῦ ἔθνους, ἡ δήμευσις τῶν πραγμάτων ἀπαγορεύεται. Δὲν ἀπαγορεύεται ὅμως ἡ ἀποζημιώσις. Διὰ τοῦτο ὠφέλιμον ἦθελε εἶναι ὅτι, ὁπότεν ἡ πλεονεξία ἐπροξένησε φόνον, πλὴν τῆς σωματικῆς τιμωρίας, εἰς ἀποζημιώσιν τὰ κτήματα τοῦ ἐγκληματίου νὰ δίδωνται εἰς τοὺς υἱοὺς ἢ εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ φονευθέντος».

Τὴν ἰσχὺν τοῦ ἐθίμου τούτου εἰς τὴν Μάνην ἐμελέτησε καὶ ὁ Βαυαρὸς νομομαθὴς καὶ μέλος τῆς Ἀντιβασιλείας G. T. Maurer (Γεώργιος Λουδοβίκος Μάουρερ). Οὗτος, εἰς τὸ σύγγραμμά του *Das griechische Volk* (Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς) ἠσχολήθη μὲ τὸ δημόσιον, ἰδιωτικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον ἀπὸ τὴν ἑναρξιν τοῦ Ἀγῶνος διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν ἕως τὴν 31 Ἰουλίου 1834³⁹. Εἰς τὴν μελέτην αὐτὴν ἰδιαίτερος ἀσχολεῖται καὶ αὐτὸς «Περὶ τῶν ἠθῶν καὶ

39. Georg Ludw. von Maurer, *Griechische Volk*, τόμοι 1-2, Heidelberg 1835. Ὁ πρῶτος τόμος μετεφράσθη εἰς τὴν Ἑλληνικὴν «Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς» ὑπὸ τῶν Χρήστου Πράτσικα καὶ Εὐσταθίου Καραστάθη, Γεώργιος Λουδοβίκος Φόν Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς*, Ἀθῆναι 1943, σ. 480. Μετὰ ταῦτα καὶ οἱ δύο ὑπὸ τῆς Ὁλγας Ρομπάκη, Γκεόργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς*, Εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, σχολιασμὸς Τάσος Βουρβάς, Ἀθῆναι 1976, σ. 778.

ἐθίμων τῆς Μάνης ἐπὶ τῇ βάσει παρατηρήσεων, τὰς ὁποίας συνέλεξεν ὁ ἴδιος ἐπισκεπτόμενος τὸν τόπον».

Ὁ Maurer περὶ τοῦ ἀνωτέρω ἐθίμου μεταξὺ πολλῶν ἄλλων γράφει: «Εἰς τὴν Μάνην ἰσχυε πλήρως τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου. Καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ ἀνθρωποκτονία ἐπετρέπετο ὑπὸ τινος προϋποθέσεως, ἀλλ' ἡδύνατο νὰ διευθετηθῇ καὶ μὲ χρήματα. Ὅταν ὅμως ἡ ὕβρις ἦτο βαρεῖα ἢ ὁ ὕβρισθεις δὲν συγκατετίθετο νὰ θεωρήσῃ ἑαυτὸν εὐχαριστημένον μὲ χρήματα, ἐπέτρεπον εἰς τὸν ὕβρισθέντα ἓνα ἢ δύο ἕως τρεῖς φόνους. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ ὕβρισαντος, ἐπέτρεπεν εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ὕβρισθέντος νὰ λάβῃ ἐκδίκησιν διὰ τοῦ ἀτιμωρήτου φόνου ἑνός, δύο ἢ τριῶν ἐκ τῶν συγγενῶν της⁴⁰. ...Προέβαιναν μάλιστα ἐν Μάνῃ μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε νὰ συνάπτουν καὶ γραπτὰ συμβόλαια περὶ τῆς ἐκδικήσεως ταύτης τοῦ αἵματος»⁴¹.

Εἰς ἄλλο σημεῖον ἀναφέρει: «Στὴ Μάνη διαπιστώσαμε ὅτι ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Βασιλιᾶ καὶ τῆς Ἀντιβασιλείας ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐπικρατεῖ τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου καὶ ἡ αὐτοδικία. Οἱ συμπλοκὲς ἐκεῖ κατέληγαν συνήθως σὲ πραγματικὴ μάχη ἀνάμεσα στοὺς κατοίκους. Τὴν ἄνοιξιν μάλιστα τοῦ 1834 τὸ πρᾶγμα ἔφθασε μέχρι καὶ νὰ καταδικαστεῖ σὲ θάνατον ἓνας νέος ἀπὸ κάποιον οἰκογενειακὸ συμβούλιον καὶ, ἂν εἶναι ποτὲ δυνατόν, ἡ ἀποφασὴ ἐκτελέσθηκε».⁴²

Ὁ Maurer ἐπίσης, στηριζόμενος εἰς τὸν στίχον 255 τῆς Χωρογραφίας τῆς Μάνης ὑπὸ τοῦ Νικήτα Νηφάκη⁴³ «καὶ ἄλλος φονικὸ χρωστᾷ καὶ ἄλλου χρεωστοῦσι», παραδέχεται τὴν ἰσχὺν τοῦ ἐθίμου καὶ παρατηρεῖ ὅτι ὁ στίχος αὐτὸς σχετίζεται μὲ τὰ «ἀναφερόμενα συμβόλαια⁴⁴, καθ' ἃ ὁ ὀφειλέτης ἐξουσιοδοτεῖ τὸν δανειστήν, ἐν ταύτῃ ἢ ἐκείνῃ τῇ περιπτώσει, νὰ δύναται νὰ φονεύσῃ ἀτιμωρητῇ ἓνα ἢ πλείονας συγγενεῖς του»⁴⁵.

Διὰ τὴν ἐξαγοράν ὅμως τοῦ αἵματος δὲν ἀναφέρει καμμίαν μαρτυρίαν, οὔτε σχετικὸν συμφωνητικόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ἐκτελέσεως

40. Γ. Λ. Μάουρερ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 141 (ἔκδ. Χ. Πράτσικα - Ε. Καραστάθην).

41. Αὐτόθι, σ. 142.

42. Γ. Λ. Μάουρερ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 618 (ἔκδ. Ρομπάκην). Τό αὐτὸ ἀναφέρει καὶ εἰς τὴν σελίδα 74, ὅπου παρατηρεῖ ὅτι «Οἱ Μανιάται δὲν ἀνέχονται ποτὲ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ καδῆ, ὁ ὅποιος σ' ὅλες τὶς ἄλλες ἐπαρχίαι ἦταν ὁ ἀρμόδιος γιὰ τὶς ποινικὰς ὑποθέσεις».

43. Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, ἡθῆ, χωρία καὶ ἱντράδες αὐτῆς διὰ στίχων πολιτικῶν, ἔκδοσις ὑπὸ Σωκράτους Κουγέα, Νικήτας Νηφάκης, *Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα*, Ἀθῆναι 1964, σ. 45.

44. Γ. Λ. Μάουρερ, σ. 142 (ἔκδ. Χ. Πράτσικα - Ε. Καραστάθην).

45. Αὐτόθι, σ. 157, σημ. 46.

νέου, κατόπιν αποφάσεως οικογενειακοῦ συμβουλίου, οὐδὲν στοιχεῖον παρουσιάζει. Δὲν γνωρίζομεν καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν ἐξετελέσθη ὁ νέος. Οὐδεμίαν ἐπομένως ὀνομαστικὴν μαρτυρίαν ἔχομεν καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ αἵματος. Ὁ Maurer⁴⁶ ὅμως γράφει καὶ τὸ ἐξῆς:

«Ὅταν ἰδίως εἶχε τις συμπεριφερθῇ ὑβριστικῶς πρὸς ἄλλον καὶ δὲν εἶχε δώσει διὰ τοῦτο καμμίαν ἱκανοποίησιν ἢ εἶχε δανείσει εἰς ἄλλον χρήματα ἢ εἶχε προσφέρει ἄλλην τινὰ ὑπηρεσίαν καὶ δὲν εἶχεν ἀκόμη λάβει διὰ τοῦτο καμμίαν ἀντιπαροχήν, συνετάσσετο περὶ τούτου ἔγγραφον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξουσιοδοτεῖτο ὁ δανειστὴς εἰς ἓνα, δύο ἢ καὶ πλείστους φόνους, εἰς ἣν περίπτωσιν ὁ ὀφειλέτης δὲν ἤθελε πληρώσει τὸ ὀφειλόμενον ποσὸν ἢ ἐκπληρώσει τὴν συμφωνηθεῖσαν ἀντιπαροχήν, ὅπερ μὲ ἄλλας λέξεις σημαίνει ὅτι ὁ δανειστὴς εἶχε δικαίωμα ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ ἀσκήσῃ ἐκδίκησιν αἵματος εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ὀφειλέτου καὶ νὰ φονεύσῃ ἀτιμωρητὴ ἓνα, δύο ἢ καὶ περισσοτέρους συγγενεῖς αὐτοῦ».

Διὰ τὴν περίπτωσιν ὅμως αὐτὴν διὰ πολιτικούς λόγους δημοσιεύει ἔγγραφον συμφωνίαν⁴⁷, συνταχθεῖσαν τὴν 29 Ὀκτωβρίου 1829 εἰς Τσίμοβαν (Ἀρεόπολιν) καὶ ἀναφερομένην εἰς τὴν σοβαρὰν διένεξιν μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τῶν Μαυρομιχαλαίων, ἡ ὁποία ἀποτέλεσμα εἶχε τὴν ἀποπειρὰν τοῦ υἱοῦ τοῦ Πετρόμπεη Γεωργάκη καὶ τοῦ ἀνιψιοῦ τοῦ Ἡλίου Κατσάκου Μαυρομιχάλη νὰ φονεύσουν τὸν ἐξάδελφόν των Νικόλαον Πιερράκον Μαυρομιχάλην⁴⁸ εἰς Τσίμοβαν τὴν Τετάρτην 24 Ὀκτωβρίου 1828. Οὗτοι ἐτραυμάτισαν τὸν Νικόλαον, ἀλλὰ τῇ ἐπέμβασει τοῦ ἐπισκόπου Μαΐνης Ἰωσήφ καὶ τῶν ἰσχυρῶν τοπικῶν παραγόντων τῆς Μάνης ἐπῆλθε συμβιβασμὸς καὶ συνετάγη συμφωνία, τὴν ὁποίαν ὑπογράφουν μέλη τῆς οἰκογενείας Μαυρομιχάλη, ὁ ἐπίσκοπος Μαΐνης καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν, οἱ ὅποιοι ἐμεσολάβησαν διὰ τὴν συμφιλίωσιν.

Οἱ Μαυρομιχαλαῖοι ὑπόσχονται νὰ ἔχουν μεταξὺ τῶν ὁμόνοιαν, ἡσυχίαν καὶ εἰρήνην. Προστίθεται δὲ εἰς τὸ τέλος τῆς συμφωνίας ὅτι:

«Ὅποιοι ἀπὸ ἡμᾶς τοὺς ὑπογεγραμμένους ἢ τῶρα ἢ μετὰ ταῦτα ἤθελε κάμει

46 Γ. Α. Μάουρερ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 142 (ἔκδ. Χ. Πράτσικα - Ε. Καραστάθη).

47 Γ. Α. Μάουρερ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 427-428 (ἔκδ. Χ. Πράτσικα - Ε. Καραστάθη).

48. Περὶ τοῦ Ν. Πιερράκου βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην τοῦ Κων. Α. Κοτσώνη, «Νικόλαος Πιερράκος Μαυρομιχάλης. Ἐπανάστασις καὶ Καποδιστριακὴ περίοδος», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 9 (1988), σ. 463-503. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Νικολάου Πιερράκου, Ἀνέκδοτος αὐτόγραφος ἔκθεσις 1837 περὶ τῶν ἀγώνων τοῦ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν 1821», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 17 (2004), σ. 387-400.

τὴν παραμικρὰν ἀλοίωσιν ἢ ἀντήρησιν, νὰ εἶναι ὅλοι οἱ πατριῶτες, συγγενεῖς καὶ χωριανοὶ ἐναντίον του καὶ νὰ τοὺς χρεωστοῦμε πέντε χιλιάδες γρόσια καὶ δύο φονικά».

Ὁ Maurer⁴⁹, λαμβάνων ἀφορμὴν ἀπὸ τὴν συμμετοχὴν τοῦ ἐπισκόπου Μαΐνης διὰ τὴν συμφιλίωσιν, παρατηρεῖ ὅτι «καθὼς παρὰ τοῖς Γερμανικοῖς προγόνους μας, οὕτω καὶ παρὰ τοῖς σημερινοῖς Σπαρτιάταις ἀνεμειγνύετο ἡ θρησκεία κατὰ τὸν διακανονισμόν τοιούτων οἰκογενειακῶν διενέξεων». Περισσότερα περὶ τῆς διενέξεως τῶν Μαυρομιχαλαίων παραθέτομεν εἰς ἄλλην μελέτην ὑπὸ τὸν τίτλον: «Τὸ φονικὸν ὡς διεγγύημα συμφιλιώσεως εἰς τὴν Μάνην μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Ἡ περίπτωση τοῦ Νικολάου Πιερράκου», Λακωνικαὶ Σπουδαί, τ. 17 (2004), σ. 355-385.

Μὲ τὴν ἰσχὺν τοῦ ἐθίμου τῆς ὀφειλῆς φονικοῦ εἰς περίπτωσιν ἀθετήσεως ἐγγυήσεως ἡσχολήθη καὶ ὁ καθηγητὴς Σωκρ. Κουγέας⁵⁰, ὁ ὁποῖος κατ' ἀρχὰς παρετήρησεν ὀρθῶς ὅτι ὁ ἀναφερθεὶς 255 στίχος τοῦ Νηφάκη –καὶ ἄλλος φονικὸ χρωστᾶ καὶ ἄλλου χρεωστοῦσι– εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ ἔθιμον, διότι συνδέεται μὲ τοὺς προηγουμένους στίχους 250-276, ὡς:

- 250 Καὶ ἄλλος ἄλλον κατερεῖ διὰ νὰ τὸν φονέη.
Ἄλλος τὸν πύργον τοῦ κρατεῖ νὰ μὴν τὸν πιάσῃ ἄλλος
καὶ ἄλλος ἄλλον κυνηγᾷ καὶ ἄλλος πάλιν ἄλλον.
Καὶ γείτονας τὸν γείτονα, κουμπάρους τὸν κουμπάρον
καὶ ἀδελφὸς τὸν ἀδελφὸν τὸν βλέπει σὰν τὸν Χάρον.
- 255 Καὶ ἄλλος φονικὸν χρωστᾶ καὶ ἄλλου χρεωστοῦσι,
εἰς ἄλλον φίλοι τάζονται καὶ ἄλλον ἀπιστοῦσι.
Ἄλλος γυρεύει ἀδελφὸν καὶ τὸν πατέραν ἄλλος
καὶ ἄλλος πάλιν πάππον τοῦ καὶ τὸν προπάππον ἄλλος
καὶ ἄλλος πρῶτον ξάδερφον, ἄλλος ἀνεψιὸν τοῦ
- 260 καὶ ἄλλος ἄλλον συγγενῇ καὶ ἄλλος τὸν υἱὸν τοῦ.
Γιατὶ ὅσοι πηγαίνουνσι στὸν Ἄδη σκοτωμένοι
καὶ δὲν τούσε δικιώσουσι, μεινέσκουν κολασμένοι.
Δὲν θέλουν νὰ ἀλλάξουσι, δὲν θέλουν νὰ πλυθοῦσι

49. Αὐτόθι, σ. 427.

50. «Ἡ ἀνθρωποκτονία (τὸ φονικὸ) ὡς διεγγύημα τρίτου ἐν Μάνη», *Ἑλληνικά* 4, Προσφορά εἰς Στίλπωνα Κυριακίδην ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς καθηγεσίας του, 1925-1951, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 364, πρβ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Τὸ φονικὸν» ὡς διεγγύημα συμφιλιώσεως εἰς τὴν Μάνην μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Ἡ περίπτωση τοῦ Νικολάου Πιερράκου», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 17 (2004), σ. 355-385.

- καὶ μήτε μπαρμπερίζονται, ἂν δὲν δικαιωθοῦσι.
 265 *Τοὺς βλέπεις μὲ τὰ γένεια καὶ καταλερωμένους
 σὰν βρυκολάκους ἄγριους καὶ πάντ' ἄρματωμένους.
 Καὶ γέρους ὀγδοήκοντα χρονῶν καὶ παραπάνω
 τοὺς βλέπεις μὲ τὰ ἄρματα νὰ τὰ βαστοῦν ἀπάνω.
 Τὸ κοίταγμα τοὺς ἄγριο, ἄσχημη θεωρία*
 270 *καὶ μάτια ἔχουν κόκκινα καὶ νύχια σὰν θηρία.
 Ἄν ἀποθάνῃ καὶ κανεὶς ἀσκότωτος, τὸν κλαῖσι,
 ἀσκότωτον, ἀρμάτωτον, ἀδίκιωτον τὸν λέσι,
 τὸν κλαίουσι καὶ σκούζουσι, γιὰτὶ δὲν ἔμποροῦσι,
 μήτε ἐλπίζουσι ποτὲ τὸν Χάρον νὰ εὐροῦσι,
 διὰ νὰ τὸν σκοτώσουσι καὶ νὰ δικαιωθοῦσι,*
 276 *νὰ παροῦσι τὸ δίκιο τοὺς, νὰ παρηγορηθοῦσι.*

Οἱ στίχοι αὐτοὶ τοῦ Νηφάκη τὸ ἔτος 1798 παρουσιάζουν τὴν Μάνην κυριο-
 λεκτικῶς ἀνάστατον καὶ πονθενὰ δὲν ὀμιλοῦν δι' ἐξαγορὰν φονικοῦ μὲ χρήματα,
 ἀλλὰ παρουσιάζουν τοὺς κατοίκους ὀπλισμένους καὶ ἀναζητοῦντας τὸν τρόπον
 νὰ εὐροῦν τὸν ἐχθρὸν – ἀκόμη καὶ τὸν Χάρον – *νὰ παροῦσι τὸ δίκιο τοὺς νὰ παρη-*
γορηθοῦσι.

Εἶναι κατὰ τὴν αὐτὴν περίπτου ἐποχὴν ἡ ἰδίᾳ εἰκὼν τῆς Μάνης, τὴν ὁποίαν
 μᾶς δίδει τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ ἐκ Λαγίας τῆς Ανατολικῆς Μάνης ἱατροῦ
 χειρουργοῦ Παπαδάκη⁵¹, εἰς τὸ ὅποτον οὗτος ἀναγράφει τὰ ὀνόματα 700
 περίπτου ὑπ' αὐτοῦ θεραπευθέντων τραυματιῶν κατὰ τοὺς σκληροὺς πολέ-
 μους μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν εἰς 49 χωρία τῆς Μάνης κατὰ τὴν χρονικὴν
 περίοδον 1716-1767. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Παπαδάκης: «1716 *Πόλεμος*
λάγνας», «*Χοριό τζήμοβα πόλεμος*», «*χοριό τζεροβά πόλεμος*» κ.ἄ.

Ἐπὶ παρομοίας δὲ περιπτώσεως, δηλαδὴ ἀθετήσεως καὶ τὴν διὰ τοῦτο
 ὀφειλὴν «*δύο φονικῶν*», ὁ Σ. Κουγέας⁵² δημοσιεύει ἀνέκδοτον ἔγγραφο
 ὑπόσχεσιν τοῦ Πέτρου Λιμπερόγγονα ἐκ Κοίτας πρὸς τὸν ἀδελφὸν τοῦ Πετρό-
 μπεη Ἰωάννην Μαυρομιχάλην, τὸν ἐπιλεγόμενον Κατσῆν, ὑπογεγραμμένην εἰς
 τὸ Λιμένι Ἀρεοπόλεως τὴν 3ην Μαΐου 1815, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεγράφετο ὅτι,
 ἐὰν ὁ τῇ ἐπεμβάσει τοῦ Λιμπερόγγονα ἀποφυλακισθεὶς κακοποιὸς Γιαννά-
 κης Ἀθανασάκος «*πιάσῃ νὰ κάνῃ τὰ μαθημένα του, τὸ νὰ κυνηγῇ συντρο-*
φιὰς ἢ Βαγγελιάνους ἢ Ἀλικιώτες ἢ καὶ ὅποιο ἄλλο κάμει μὲ τὸ χέρι του κακό,

51. Ἐξεδόθη πολλάκις, βλ. Α. Β. Δημητράκος, *Οἱ Νυκλιᾶνοι*, Ἀθῆναι 1949, σ. 199-216.

52. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 367-368.

νὰ ἔχωμε χρέος νὰ χρεωστοῦμε τοῦ ἄνωθεν καπετὰν Γιάννη γρόσα δύο χιλιάδες καὶ δύο φονικά».

Ὁ Σ. Κουγέας⁵³ δημοσιεύει ἐπίσης καὶ ἄλλο ἐγγυητικὸν πρὸς τὸν Ἰωάννην Μαυρομιχάλην ὑπογεγραμμένον τὴν 8 Ἰουνίου 1818 ὑπὸ τῶν προυχόντων τῆς Κελεφᾶς, εἰς τὸ ὁποῖον οὗτοι ἐγγυῶνται τὴν εἰς τὸ ἐξῆς καλὴν συμπεριφορὰν τοῦ Τζανέτου Καρακουλάκου πρὸς τὴν σύζυγόν του.

Εἰς αὐτὰ ἀναγράφονται: «Ἐὰν ὁ Τζανέτος φερθῇ ἀχαμνὰ εἰς ἐδαῦτη (τὴν σύζυγόν του), καθὼς καὶ τὰ ἀπερασμένα του φερσίματα, ὑποσχόμαστε ἐμεῖς οἱ γεροντᾶδες νὰ εἴμαστε ὅλοι σύμφωνοι μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ καπετάνιου μας νὰ τὸν παιδεύουμε, καθὼς μᾶς προστάζει ὁ καπετάνιος μας. Καὶ ἂν ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς γεροντᾶδες σταθῇ κανεὶς πίσω εἰς αὐτά, νὰ χρεωστᾷ τοῦ καπετάνιου μας δύο χιλιάδες γρόσια καὶ δύο φονικά».

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι εἰς τὰς περιπτώσεις ἀθετήσεως ἐγγυήσεως, ἐνῶ ἀναφέρεται ἡ ποινὴ τῶν δύο φονικῶν εἰς τὸν ἀθετήσαντα, δὲν ἔχομεν καμμίαν μαρτυρίαν, οὔτε καὶ ἔμμεσον πληροφορίαν, περὶ γενομένης ἐκτελέσεως φόνων.

Ὁ Σ. Κουγέας⁵⁴ ὡς τελικὸν συμπέρασμα ἐπὶ τοῦ θέματος παρατηρεῖ: «Ἄγνοω ἂν ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἄλλους λαοὺς ἡ συνήθεια αὕτη τοῦ νὰ παρέχεται διὰ τὴν παράβασιν συμφωνίας ἐγγυήσις αἵματος ὑπὸ τρίτου ἢ ἐμφανίζεται αὕτη μόνον εἰς τὴν Μάνην, ὅπου ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἦτο τόσο ἐύθνητον πράγμα. Ἀλλὰ, ἂν εἰς τοιαύτην περίπτωσιν κατεβάλλετο μαζὶ μὲ τὴν χρηματικὴν καὶ ἡ ἐγγυήσις τοῦ αἵματος, ἂν δηλαδὴ ἐξετελεῖτο ἡ ἀνθρωποκτονία, δὲν γνωρίζω, οὔτε κατ'ὀρθωσα νὰ πληροφορηθῶ παρὰ συγχρόνων μου ἐντοπίων, τοιοῦτο συμβάν. Πάντως, θὰ ὑπῆρξαν καὶ περιπτώσεις ἐκτελέσεως τοιαύτης συμπεφωνημένης χρεωστικῆς ἀνθρωποκτονίας, ἔστω καὶ σπανιώτατα, διότι, ἂν δὲν ὑπῆρχαν, δὲν θὰ ἐπανελαμβάνετο τόσο συχνὰ εἰς τοιαύτας συμφωνίας τὸ διεγγύημα τοῦ φονικοῦ μόνον ὡς ἀνεκτέλεστος καὶ ἀερῶδης ἀπειλή». Καὶ ἀκόμη γράφει ὅτι «εὐλόγον εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰς τοιαύτας περιπτώσεις τὸ χρέος τοῦ φονικοῦ θὰ ἐξωφλεῖτο πολλάκις διὰ χρήματος, ἀφοῦ τοῦτο ἦτο σύννηθες ἐν Μάνῃ καὶ μάλιστα εἰς τὰς πολὺ βαρυτέρας περιπτώσεις τοῦ διὰ δικιωμὸν φονικοῦ χρέους, καθ' ὅς ἡδύνατο νὰ ἐξοφληθῇ τὸ τοιοῦτον χρέος τοῦ αἵματος διὰ καταβολῆς χρημάτων εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ φονευθέντος ἐκ μέρους τῆς οἰκογενείας τοῦ φονέως».

53. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 369-370.

54. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 371-372.

Ἐξ ὅλων λοιπὸν τῶν ἀνωτέρω φαίνεται ὅτι τὸ ἔθιμον ἦτο μὲν ἐν ἰσχύϊ, ἀφοῦ καὶ εἰς τὴν πρὸς τοὺς δικαστὰς ἀποσταλείσαν Ἐγκύκλιον ὁ ὑπουργὸς λέγει ὅτι «παρουσιάζεται ἀγωγὴ διὰ πληρωμὴν τῆς τιμῆς αἵματος τοῦ φονευθέντος» καὶ συνιστᾷ εἰς αὐτοὺς «καὶ θέλετε ἔχει ὑπομονὴν νὰ δέχεσθε καὶ προφορικὰς ἀγωγάς».

Παρ' ὅλα ταῦτα, οὐδὲν ὄνομα οἰκογενείας ἀναφέρεται ὅτι ἔλαβε χρήματα διὰ τὴν τιμὴν τοῦ αἵματος φονευθέντος μέλους αὐτῆς.

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Geib καὶ ἀρνεῖται καὶ δέχεται τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἐθίμου τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ φόνου, διότι, ἀφ' ἐνὸς μὲν γράφει⁵⁵: «Ἀπὸ τοὺς Μανιάτες δὲ μπόρεσε ποτὲ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ οὔτε κὰν ἡ ἰδέα μιᾶς χρηματικῆς ἀποκατάστασης, ποὺ σὲ ἄλλα μέρη γίνεταί προσπάθεια νὰ ἐξελιχθεῖ μὲ τὰ πρῶτα βήματα ἐνὸς ἀναπτυσσόμενου πολιτισμοῦ. Σ' αὐτοὺς κυριαρχοῦσε πάντα ἡ ἀποψη πὼς τὸ αἶμα μόνο μὲ αἶμα μποροῦσε καὶ ἔπρεπε νὰ ἐξίλωθεῖ».

Ἀφ' ἐτέρου παρατηρεῖ ὅτι⁵⁶ «ὁ φόνος ἀνέκαθεν δὲν ἦταν ἐδῶ τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ χρηματικὴ ὑπόθεσις (μὲ τὴ συννηθισμένη ἔννοια) καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται πὼς ἦταν δυνατό νὰ χρησιμοποιεῖται σχεδὸν καθημερινὰ ἐκεῖνη ἡ *conditio homicidii faciendi* (ἀπαίτησις διὰ ποῶξιν φόνου) ἀκόμα καὶ σὲ διάφορες ἄλλες ὑποθέσεις, ἀλλὰ κυρίως στὴν παραγγελία *dos* (προικός)».

Εἶναι ὅμως περιέργον τὸ ὅτι διὰ τὸσον σπουδαῖον ἔθιμον τῆς Μάνης τίποτε δὲν ἀναφέρουν οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν περιοχὴν τῆς περιηγηταί, οἱ ὅποιοι τόσα ἄλλα κρατοῦντα εἰς αὐτὴν σκληρῶς κατακρίνουν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Ν. Νηφάκης, ὁ ὅποιος καταφέρεται, ὡς εἶδομεν, δριμύτατα ἐναντίον τῶν κατοίκων τῆς Μέσα Μάνης, οὐδὲν ἀναγράφει περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου εἰς τὴν ἔμμετρον περὶ τῆς Μάνης χωρογραφίαν του. Οὔτε αὐτὸς ὁ Ἀθανάσιος Πετρίδης, ὁ πολλὰ περὶ Μάνης δημοσιεύσας, ἀναφέρει τι σχετικόν. Τέλος ὁ V. Vlavianos⁵⁷ ἀμφισβητεῖ τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἐθίμου, παρατηρῶν ὅτι «εἰς τὴν Μάνην οὐδέποτε ἐνεφανίσθη περίπτωσις ὑποσχέσεως ἢ πληρωμῆς χρηματικοῦ ποσοῦ πρὸς ἐξίλέωσιν φόνου, ἐπιτευκτὴν μόνον ἢ διὰ φόνου ἢ διὰ συγγνώμης (ψυχικοῦ)»⁵⁸.

Λίαν ἐνδιαφέροντες εἶναι οἱ στίχοι 60-64 τοῦ μοιρολογίου, εἰς τοὺς ὁποί-

55. Ἰ. Αὐδῆ-Καλκάνη, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 122.

56. Αὐτόθι, σ. 124.

57. *Zur Lehre von der Blutrache*, Iena 1924, σ. 74, σημ. 4.

58. Κ. Τριανταφυλλοπούλος, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 490.

ους παρίσταται ἡ Ληγοροῦ, μετὰ τὴν ἀνακοίνωσιν πρὸς τὸν ἀδελφὸν τῆς τῶν προτάσεων τοῦ φονέως Λιοπούλου πρὸς συμβιβασμόν, μένεα πνέουσα πρὸς ἐκδίκησιν, νὰ ἐκρήγνυται ὡς ἡφαίστειον καὶ νὰ λέγῃ πρὸς τὸν ἀδελφὸν τῆς:

60 Ἦ, Γιάννακα σὰ μὲ ρωτᾶς,
δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας καφὸ,
δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας γενιὰ
τῆσαι οὔτε πρωτοξάδερφους.
64 Ἦθα νὰ ἤμουν σερνικός!...

Σχολιάζων (ἦθα=ἦθελα) τοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ Ν. Πολίτης παρατηρεῖ:
«Διὰ νὰ δυνηθῶ νὰ τὸν ἐκδικηθῶ. Διὰ τοῦ στίχου τούτου δεικνύεται πόσον εἶναι ἐρριζωμένη ἡ ἰδέα τῆς ἐκδικήσεως καὶ εἰς αὐτὰς τῶν γυναικῶν τὰς ψυχάς».

Εἰς τὰς ἄλλας παραλλαγὰς τοῦ μοιρολογίου οἱ ἀνωτέρω στίχοι τῆς Ληγοροῦς πρὸς τὸν ἀδελφὸν τῆς ἔχουν ἄλλας, ἀλλ' ἐξ ἴσου δραματικὰς ἐκφράσεις, σχετικὰς μὲ τὴν ἐκδίκησιν τοῦ φόνου τοῦ Βέτουλα, ὡς:

- Μὴ καὶ δὲν ἦτο ἀπὸ γενιὰ
δὲν εἶχε καὶ κανέναν;
(Κ. Πασαγιάννης, στ. 37-38)

Κ' ἔσκουξε ἡ Ληγοροῦ φωνή:
- Δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας καφὸ (ἀδερφὸ),
δὲν ἔχει μήτε γενιακὸ
τὸ αἷμα του νὰ πάρουσι
καὶ νὰ ντόνε δικιώσουσι!
Ἦναι πουλλὶ τῆς ἔρημος!
Ἐχάθη νὰ ἴμαι σερνικός!
(Δ. Βαγιακάκος, στ. 95-101)

- Τὶ νὰ σὲ ποῦ, ἔ Γιάννακα;
Δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας καφὸ,
δὲν ἔχει οὔτε γενιακὸ,
μήτε καὶ πρῶτο ξάδερφο
καὶ κοροϊδεύουσ' οἱ ὄχτροί,
ὅπου τὸν ἐσκοτώσασιν.
(Π. Καλλιδώνης, σελ. 60)

Κὶ ἔσκουξ' ἡ Ληγοροῦ φωνὴ
ὁ τόπος ν' ἀναντριάσῃ:
- Δὲν εἶχ' ὁ Βέτουλας καφὸ,

δὲν ἔχει μήτε γενιακό.
Δὲν ἔχει πρωτοξάδερφους
μήτ' ἀπομεσινοὺς δικούς,
γιὰ νὰν τότε δικιώσουσι,
τὸ αἷμα του νὰ πάρουσι.
Βέτουλας ἦτα μοναχός,
ἦτα πουλλὶ τῆς ἔρημος.
Ἐχάθη νά 'μαι σερνικός,
γιὰ νὰ 'θε κάμου τὸ πρεπός!
(Κ. Κάσσης, Α', σελ. 180).

Κι' ἔσκουξ' ἡ Ληγοροῦ φωνή,
ὁ τόπος ν' ἀνατριαλιστῇ:
- Δὲν εἶχ' ὁ Βέτουλας καφός,
δὲν ἔχει πρωτοξάδερφο.
Ἐχάθη νά 'μαι σερνικός
καὶ νὰ φοροῦ βρακὶ καὶ γῶ!
Νά 'χου στὸν νῶμο τὸ σαρμά,
νὰ κυνηγήσῃς τὸ φονιά!
(Κ. Κάσσης, Β', σελ. 188).

Ἡ φράσις «φορεῖ βρακί», ἐπὶ ἀνδρὸς λεγόμενη, σημαίνει τὸν γενναῖον ἄνδρα. Εἰς ἀνέκδοτον ἐκ τῆς συλλογῆς μου μοιρολόγιον, ἡ ἀδελφὴ τοῦ φονευθέντος ἀδελφοῦ τῆς ὑπὸ τοῦ συζύγου τῆς καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του, φέρεται λέγουσα πρὸς αὐτόν:

Γιὰ πές μου, Κώστα, ἀφέντη μου,
τὸ τίνος εἶν' οἱ μαχαιριές
καὶ τίνος εἶν' οἱ μπιστολιές;
Τι νὰ σοῦ 'πῶ, μωρὴ ἀδερφή,
ἐσὺ ποὺ δὲ φορεῖς βρακὶ
κι' οὔτε τὸ ζώνεις τὸ σπαθί.
Γιὰ πès μου, Κώστα, ἀφέντη μου,
θὰ ντὸ φορέσω τὸ βρακί,
θὰ ντὸ ζωστῶ καὶ τὸ σπαθί!
Τοῦ ἄντρα σου εἶν' οἱ μαχαιριές
καὶ τοῦ κουνιάδου οἱ μπιστολιές.

Ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ μοιρολόγι ἀναφέρεται ὅτι αὐτὴ ἐξεδικήθη, φονεύουσα τὸν ἄνδρα τῆς καὶ τὸν κουνιάδον τῆς.

Οί άνωτέρω, ύπό διαφόρους τύπους αναφερόμενοι εις τας έκδόσεις του μοιρολογίου, λόγοι τής Ληγορούς πρὸς τὸν ἀδελφὸν τῆς Γιάννακα ἔχουν μίαν κεντρικὴν ιδέα, τὴν ἀνικανότητα τοῦ ἀδελφοῦ τῆς πρὸς ἐκδίκησιν καὶ τὸν ἰδικὸν τῆς πόθον, ἀλλὰ καὶ τὸ παράπρον, διότι δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἐκδικηθῇ, ἐπειδὴ εἶναι γυναῖκα.

Ἡ ἐκδίκησις εἶναι κυρίως ἔργον τῶν ἀνδρῶν τῆς παθούσης οἰκογενείας (δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας καφὸ; - ἀδελφόν), ἀλλὰ καὶ τῆς γενιᾶς (δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας γενιά, γιὰ νὰ τότε δικιώσουσι, τὸ αἷμά του νὰ πάρουσι;). Ἐκδηλος ὁ καημὸς τῆς: Ἐχάθη νὰ ῾μαι σερνικὸς καὶ νὰ φοροῦ βρακὶ κ' ἐγὼ, νὰ ῾χου στὸ νῶμο τὸ σαρμᾶ, νὰ κυνηγήσου τὸ φονιᾶ.

Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὸ δραματικώτερον στοιχεῖον τοῦ μοιρολογίου. Εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς τραγωδίας. Ἡ Ληγορὸς ἀνάπτει τὴν φλόγα τῆς ἐκδικήσεως καὶ δεικνύει τὸν δρόμον πρὸς τὴν λύσιν τοῦ δράματος. Οἱ λόγοι τῆς ἦσαν κεραυνὸς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀδελφοῦ τῆς. Προσέβαλαν καιρίως τὴν ἀνδρικὴν του φιλοτιμίαν καὶ προσωπικότητα, ἦσαν σκληρότατον μαστίγωμα διὰ τὴν ἀξιοπρέπειαν αὐτοῦ καὶ τῆς γενιᾶς του καὶ διὰ τὴν παρουσίαν του εἰς τὴν στεγνὴν καὶ ἰδιόμορφον κοινωνίαν τῆς Μάνης.

Εἰς τὴν οὐσίαν ἔλεγον ὅτι αὐτός:

*δὲν ἦτανε γιὰ φανερό
στὴν κοινωνία, στὸ λαό,
τ' ἔν' ὁ καφὸ του ἀδίκιωτος.
Τὸν κοροϊδεύουσ' οἱ γι-ὄχτροί.*

Ἐδῶ παρουσιάζεται καθαρὰ ἡ δύναμις τῆς γυναικὸς τῆς Μάνης, ἡ ὁποία εἰς παροιμοίαις περιστάσεις γίνεται ἡ ἰέρεια εἰς τὸν ναὸν τοῦ μίσους, διὰ νὰ διατηρῇ ἄσβεστον τὴν φλόγα τῆς ἐκδικήσεως καὶ νὰ προτρέπη τὸν ἄνδρα νὰ γίνῃ φονιᾶς.

Εἰς τὸ ἄκουσμα τῶν ἀνωτέρω λόγων τῆς, κατὰ μίαν παραλλαγὴν (Β. Πετρούνια, σελ. 39):

*Ἐδαιμονίστη ὁ Γιάννακας
καὶ τοῦ ῾ρε σὰν παραλοῦ
καὶ λέγει: Δῶσε μου, νύφη, τὸ σαρμᾶ,
ποὺ ἔναι στὸν κρεμανταλᾶ.*

Τίποτε πλέον δὲν δύναται νὰ ἀνακόψῃ τὴν ἀπόφασίν του πρὸς ἐκδίκησιν.

Κατὰ μίαν παραλλαγὴν (Δ. Βαγιακάκος, στ. 121-131):

*Ἐκεῖνος ἐκαψώθηκε
καὶ τὸ σαρμᾶ ξεκρέμασε
καὶ ὄξου ξαπετάχτηκε.
Στὴν πόρτα ὅπου ἔβγαине,
χτύπησ' ὁ Γιάννης τὸ σαρμᾶ:
Ἀγροῖκα, ἔρημε σαρμᾶ,
νῆ ὁ Βέτουλας θὰ δικιωθῇ
νῆ θὰ διπλώσῃ τὸ σκιουνί.*

(δηλαδή ἢ θὰ ἐκδικηθῇ ἢ θὰ φονεύσουν καὶ αὐτόν καὶ θὰ ὑπάρχουν δύο νεκροὶ εἰς τὴν οἰκογένειαν).

Καὶ ἀναχωρῶν λέγει εἰς τὴν Ἀγοροῦν:

*Ἄ δὲν ἐρθῶ ὡς τ' ἀποταχιά,
ρίζετε τὸ χαλίκι μου
καὶ μένα σὰ τοῦ Βέτουλα.
Βάνει τὴ στραῖδα 'ς τὰ μπροστά.
(Ν. Πολίτης, Β', στ. 76-76).*

καὶ πᾶει στὸ σπῆτι τοῦ φονιά.

(Π. Καλλιδώνης, σελ. 60)

Ὁ Ν. Πολίτης, σχολιάζων τὸν στίχον «ρίζετε τὸ χαλίκι μου», παρατηρεῖ: «Εἶπατε ὅτι καὶ ἐγὼ δὲν ὑπάρχω πλέον ἐν τοῖς ζῶσι». Ἡ μεταφορική σημασία τῆς φράσεως εἶναι ὀρθή, δὲν δίδεται ὅμως ἡ κυρία σημασία, δηλαδή τὶ ἐσήμανε κατ' ἀρχὴν ἡ ρήρις χάλικος καὶ ποῦ. Ἐχει σχέσιν μὲ τὸ σημερινὸν ἔθιμον, κατὰ τὸ ὅποῖον οἱ συγγενεῖς τὴν τελευταίαν στιγμὴν ρίπτουν ἐπὶ τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν τάφον ὀλίγον χῶμα καὶ ἀντὶ χώματος ἔρριπτον ἓνα μικρὸν λίθον (χαλίκι) ἢ εἶναι ἀπήχησις παλαιᾶς τινος συνηθείας; Ἡ φράσις χρήζει περαιτέρω ἐξετάσεως.

Εἰς τοὺς στίχους 69-70 τῆς Β' ἐκδόσεως ἡ νύμφη τοῦ Γιάννακα, φοβούμενη μήπως φονεύσουν καὶ αὐτὸν οἱ ἐχθροί, τοῦ λέγει:

*Γιὰ κάτσε χάμου, ἀφέντη μου,
μὴ ζὲ σκοτώσουσι οἱ γι-ὀχτροὶ
καὶ σένα σὰν τὸ Βέτουλα,*

ἐπιχειρεῖ νὰ τὸν ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεώς του, λέγουσα:

*Γιὰ κάτσε χάμου, Γιάννη μου,
τζαί πᾶω 'γὼ τζ' ἡ μάννα μου (μου γραπτ. μας)*

Ὁ Πολίτης, σχολιάζων τοὺς αὐτοὺς στίχους, παρατηρεῖ: *Ἔτερα ἄσματα, ἀντὶ τῶν δύο τούτων στίχων, φέρουσι τοὺς ἐξῆς, πολὺ καλλίτερον ἐκδηλοῦντας τὸ ἐκδικητικὸν τῶν γυναικῶν:*

*Γιὰ πές μου, πές μου, Γιάννακα,
τῷ ἂν ἔν' νὰ πᾶς γιὰ τὸ φονιά,
πές μου νὰ ῥθῶ καὶ γὼ κοντὰ,
γιὰ νὰ δαγκάσω μιὰ μπουνκιά».*

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι τὸ μοιρολόγι τῆς Ληγοροῦς ἐκυκλοφορεῖτο εὐρύτατα εἰς τὴν Μάνην ὑπὸ διαφόρους παραλλαγάς, τὰς ὁποίας εἶχε καταγράψει ὁ Πολίτης, ἀφοῦ γράφει «ἔτερα ἄσματα». Ἄλλωστε εἰς ὑποσημείωσιν τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ μοιρολογίου ἀναφέρει: *«Τὸ τραγούδι τῆς Ληγοροῦς εἶναι πάγκοινον ἐν τῇ Μάνῃ...», διὰ τοῦτο καὶ διαφόρως ᾄδεται. Ἐν τῷ 284 φυλλαδίῳ τῆς Πανδώρας ἐδημοσιεύσαμεν ἐν τῶν εἰδῶν τούτων, ὅπερ εἶναι ἐπιτομὴ τῶν ἄλλων».* Οἱ ἀνωτέρω στίχοι οὐκ ἀναγράφονται εἰς καμμίαν ἀπὸ τὰς δημοσιευθείσας παραλλαγὰς τοῦ μοιρολογίου.

Εἰς τὴν Α΄ ἐκδοσιν τοῦ μοιρολογίου ὑπάρχουν οἱ στίχοι 32-35:

*Στὸ δρόμο ὅπου παγαίνε
ἓνα κατσίκι ἐβέλαξε.
Ἦλα κοντὰ μου, Σαῖτανᾶ,
γιὰ νὰ πετύχω τὸν φονιά.*

Εἰς τὴν Β΄ ἐκδοσιν, οἱ στίχοι 78-83 λέγουν:

*Ἦτο Παρασκούν⁵⁹ ἀγνάϊνταξε,
μόν' ἓνας βέτουλας μπροστά.
Ἦβγαλε δυνατὴ φωνή:
-Ἦλα κοντὰ μου, Σατανᾶ,
γιὰ νὰ μὲ κάμῃς συντροφιὰ,
νὰ τελειώσω τὴ δουλειά.*

Ὁ Πολίτης, σχολιάζων τὰ ἀνωτέρω, παρατηρεῖ: *«Εῤίφιον, ἡ αἶξ εἶναι σύμβολον τοῦ διαβόλου, διὰ τοῦτο ἡ συνέργεια τοῦ Σατανᾶ φαίνεται κατωτέρω»* (δηλαδὴ ἐπέτυχε τὸν φόνον τοῦ ἐχθροῦ). Ἡ ἀντίληψις ὅτι τὸ κατσίκι εἶναι τὸ σύμβολον τοῦ διαβόλου ὑπάρχει καὶ σήμερον εἰς τὴν Μάνην.

Οἱ ἀνωτέρω στίχοι, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Γιάννακας προσκαλεῖ τὸν δαίμονα

◆

59. Τοπωνύμιον τῆς περιοχῆς.

νὰ τοῦ ἔλθῃ βοηθὸς εἰς τὴν πραγματοποιήσιν τῆς ἐκδικήσεως, ἐνθυμίζουν τὴν παράκλησιν τοῦ Ὁρέστου πρὸς τὸν Δία, νὰ γίνῃ σύμμαχός του διὰ τὴν ἐκδίκησιν τοῦ φόνου τοῦ πατρὸς του:

*ὦ Ζεῦ, δός με τείσασθαι μόρον
πατρός, γενοῦ δὲ σύμμαχος θέλων ἐμοί.*

(Δία, βοήθησέ με νὰ ἐκδικηθῶ τὸν φόνον τοῦ πατρὸς μου καὶ θέλησε νὰ γίνῃς σύμμαχός μου. Αἰσχύλου, Χομφόροι, στ. 18-19).

Εἰς μίαν παραλλαγὴν παρουσιάζεται ὁ Γιάννακας νὰ νομίζῃ ὅτι τὸ βέλασμα τοῦ κατσικιοῦ εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ φονευθέντος ἀδελφοῦ του Δημήτρακα –τοῦ Βέτουλα–, τοῦ ὁποίου ἡ ψυχὴ περιπλανᾶται καὶ ζητεῖ ἐκδίκησιν, διότι, ὅπως γράφει ὁ Ν. Νηφάκης⁶⁰:

*Γιατί, ὅσοι πηγαίνουν στὸν Ἄδη σκοτωμένοι
καὶ δὲν τούσε δικιώσουσι, μνέσκουν κολασμένοι.*

Καὶ δι' αὐτὸ οἱ συγγενεῖς των:

*Δὲν θέλουν νὰ ἀλλάξουσι, δὲν θέλουν νὰ πλυθοῦσι
καὶ μῆτε μπαρμπερίζονται, ἀν δὲν δικαιωθοῦσι.*

Διὰ τοῦτο ὁ Γιάννακας προσκαλεῖ τὸν φονευθέντα ἀδελφὸν του Δημήτρακα νὰ σπεύσῃ κοντά του καὶ νὰ τὸν βοηθήσῃ, διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐκδίκησιν:

*Κί' ἂν εἶσαι σὺ, Δημήτρακα,
ἔλα γιὰ συντροφία μου,
νὰ μὲ βοηθήσῃς στὴ δουλειά,
νῆ σκοτωμένος νῆ φονιάς,
τὸ αἷμα του νὰ δικιωθῇ
μ' ἔνανε νῆ μὲ δύο τρεῖς.*

Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἐνθυμίζουν τοὺς στίχους τοῦ Αἰσχύλου (Χομφόροι 400-403), κατὰ τοὺς ὁποίους τὸ αἷμα τοῦ σκοτωμένου, ποὺ χύνεται εἰς τὴν γῆν, ζητεῖ ἄλλο αἷμα:

*Ἀλλὰ νόμος μὲν φονίας σταγόνας
χυμένας ἐς πέδον, ἄλλο προσαιτεῖν
αἷμα.*

60. Ἱστορία τῆς Μάνης, ἔκδ. Σ. Κουγέα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 45, στ. 261-264.

Τὰ ἴδια ἐκφράζουν καὶ οἱ κατωτέρω στίχοι, ἀπὸ Κορσικάνικο μοιρολόγι τοῦ δικιωμοῦ, ὅπου παρουσιάζεται ὁ κατὰ δόλιον τρόπον φονευθεὶς νὰ ἀφήνῃ παραγγελίαν εἰς τὸν εὕρισκόμενον ἔξω τῆς Κορσικῆς υἱόν του, ὅταν ἐπιστρέψῃ, νὰ ἐκδικηθῇ τὸν θάνατόν του, φονεύων τὸν δολοφόνον του. Ἴδου οἱ στίχοι⁶¹:

Ἀπάν' ἀπ' τὸ κρεββάτι μου, ἐκεῖ ψηλὰ στὸν τοῖχο,
κρεμᾶστε τὸ παράσημο, ποὺ πῆρα τιμημένα.
Ἔχει ταινία κόκκινη, σὰν τὸ πουκάμισό μου.
Φυλάχτε τὸ παράσημο, ποὺ πῆρα τιμημένα,
φυλάχτε τὸ πουκάμισο, στὸ αἷμα βουτημένο,
νὰ τὰ βρῇ ὁ γιός μου σὰν ἐρθῇ ἀπὸ τὰ ξένα μέρη.
Γιὰ τὶς δυὸ τρύπες, ποὺ θὰ ἰδῇ μέσ' στὸ πουκάμισό μου,
εἰς ἄλλου τὸ πουκάμισο ν' ἀνοίξῃ ἄλλες δύο.
Καὶ πάλι δὲν θὰ δικιωθῶ καὶ δὲν θὰ ἡσυχάσω!
Θέλω τὸ χέρι πρὸ ἔρριξε, τὸ ματὶ ποὺ στοχάστη,
θέλω τὴν ἄνομη καρδιά, ποὺ τὸ κακὸ βουλήθη.

Σχολιάζων ὁ Πολίτης τὸν στίχον 95 τῆς Β' ἐκδόσεως «Φέστε, γυναῖκες, τὸ χυλό» παρατηρεῖ: «Ἐπειδὴ οἱ Μπολαριοὶ καὶ οἱ τῶν παρακειμένων χωρίων κάτοικοι δὲν εἶχον γῆν εὐφορον, ἵνα τρέφονται ἐκ τῶν προϊόντων τῆς χώρας αὐτῆς, οὐδὲ κατάλληλον πρὸς βοσκὴν ποιμνίων, πρόσθετες δὲ καὶ τὴν πτωχείαν των, ἔζων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ τοῦ μόνου σχεδὸν προϊόντος τῆς χώρας των, τοῦ ξεροκριθίου, μὲ τὸ ὅποιον πολλάκις παρεσκεύαζον χυλὸν ἀλέθοντες εἰς χειρομύλους (ὁ χυλὸς παρασκευάζεται καὶ εἰς ἄλλα πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἐξ ἀραβοσίτου τὰ πλείω, καὶ λέγεται μπαζίνα (ἐκ τοῦ μάζα;)).».

Εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρησις αὕτη, περὶ τῆς ὁποίας καὶ ὁ Μανιάτης ριμα-δόρος Νικίτας Νηφάκης γράφει διὰ τὰς γυναῖκας τῆς Μέσα Μάνης:

- Τὴν νύχτα τὸν χερόμυλον τραυοῦν, γυρίζουν, κλαίγουν,
ἀλέθουν τὰ κουκκία των καὶ μοιρολόγια λέγουν⁶².
- Ἐκεῖ κ' ἐκεῖνες τρέχουσι καὶ κάβαλα γυρεύουν,
γιατὶ μ' ἐκεῖνα τὸν χυλόν, ποὺ τρώγουν, μαγειρεύουν⁶³.
- Γιὰ τὰ παιδιά τὰ μικρά, ὅποταν γεννηθοῦσι,

61. Ν. Γ. Πολίτης, *Κολόμβα. Διήγημα Προσπερου Μεριμέ*, ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 23.

62. Ἱστορία τῆς Μάνης, ἔκδ. Σ. Κουγέα, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 44, στ. 227

63. Αὐτόθι, σ. 44, στ. 233-234.

*χυλόπιττες μοιράζουσι, γιὰ νὰ τὰ εὐχνηθοῦσι.
Στὴν πόρταν ὅλοι τρέχουσι καὶ τουφεκιὲς βαροῦσι
καὶ νὰ τοὺς βγάλουσι χυλὸν νὰ φᾶσι καρτεροῦσι.
Ἐκεῖ καὶ χῆρες τρέχουσι καὶ καλομοῖρες πᾶσι
νὰ τὰ καλομοιράνουσι, χυλόπιττες νὰ φᾶσι⁶⁴.*

Ὁ Γιάννακας, τελειώνοντας τὴν ἀποστολὴν του καὶ ἀναχωρῶν, λέγει πρὸς τὸν ἐμπλακέντα εἰς τὰ ξύλα τοῦ φράκτου σαρμᾶν:

*Ξάντεσο, ἔρμε σαρμᾶ,
γιατὶ ζ' ἀφίνου κ' ἐπαδά,
τὸ θέλημά μου τό 'καμα.*

Ὁ Γιάννακας τότε ἠσθάνθη ἀνακούφισιν· ἔφυγεν ἀπὸ ἐπάνω του τὸ βάρος τῆς ἐντροπῆς, τὸ ὁποῖον ἐπλάκωνεν αὐτὸν καὶ τὴν γενιὰν του. Ἐπῆρε τὸ αἷμα πίσω.

Σχολιάζων ἐπίσης ὁ Πολίτης τὸν στίχον 113 τῆς Β' ἐκδόσεως «μίλησε τοῦ βαρδάτορα», γράφει: «τοῦ σκοποῦ τοῦ πύργου». Εἰς τὴν Μέσα Μάνην ἡ οἰκογένεια ἐστήριξε τὴν ὑπαρξίν της εἰς τὸν πύργον, πέριξ τοῦ ὁποίου ἦσαν τὰ σπιτία τῆς γενιᾶς. Διὰ τὴν προφύλαξιν τοῦ πύργου ἀπὸ ἐπιθεσιν τῶν ἐχθρῶν ἢ διὰ νὰ κρημνίσουν ἢ διὰ νὰ καταλάβουν αὐτόν, ὑπῆρχε νοχθημερὸν φύλαξ τοῦ πύργου. Εἰς ἓνα μοιρολόγι ὑπάρχουν οἱ στίχοι:

(Οἱ ἐχθροί): «Ὅλοι ἐσυμφωνήσασιν
ὁ πύργος μας νὰ χαλαστῇ»·

πρὸς ἀποφυγὴν τούτου ἓνας τῆς γενιᾶς πρὸς προστασίαν τοῦ πύργου

*«ἐκάθοτα βαρδιάτορας
ἀπὰ στοῦ πύργου τὴν κορφή».*

Ἡ σημασία τοῦ πύργου διὰ τὴν γενιὰν φαίνεται καὶ εἰς ἓνα στιχούργημα Μανιατῶν πρὸς τὸν Βαυαρὸν ταγματάρχην Φέδερ (1836), ἐπιχειρήσαντα νὰ κρημίσῃ τοὺς πύργους τῆς Μάνης. Εἰς τὸ στιχούργημα οἱ Μανιάται φέρονται νὰ τοῦ παραγγέλλουν⁶⁵.

*Κάθε γενιὰ τὸν πύργο της ἔχει στὴ γειτονιά της
κ' ἡ ἄλλη γενιὰ τήνε μισᾷ, δὲν τήνε θέει κοντὰ της.
Ὅντας νὰ βλέπουμε ἐμεῖς οἱ πύργοι νὰ χαλοῦνε,*

64. Αὐτόθι, σ. 45, στ. 277-282.

65. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Οἱ πύργοι τῆς Μάνης», *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* 3 (1959), σ. 74.

τί τίνε θέμε τῇ ζωῇ, δὲν πᾶμε νὰ πνιγοῦμε;

Εἰς τοὺς στίχους 115-117 τῆς Β' ἐκδόσεως ἐκφράζεται ἡ λύσις τοῦ δράματος, φονεύεται ὁ δράστης Πέτρος Λιόπουλος, ὁ καλύτερος τῆς οἰκογενείας, ὁ πρῶτος, ὁ ἀρχηγός τῆς γενιᾶς. Τὴν εἶδον αὐτὴν εἰς τὴν μητέρα τοῦ Γιάννακα δίδει ἓνα διερχόμενον πρόσωπον, ὁ ἐξάγγελος τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, τὸ ὅποιον λέγει:

*Σκοτώθη ὁ κάλλιος τῇ γενιᾷ,
σκοτώθη ὁ πρῶτος γέροντας,
ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος.
Καὶ ποῖος τὸν ἐσκότωσε;
Εἴπασι τ' ἦρθ' ὁ Βέτουλας,
νύρασι τὸ ντουφέκι του,
τξεῖνο τὸν ἔρημο σαροῦ.*

Εἰς τὴν Μέσα Μάνην, κατὰ τὰς μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν ἔχθρας, στόχος φόνου ἦτο ὁ καλύτερος – ὁ κάλλιος – τῆς ἀντιπαλῆς οἰκογενείας. Ἐκεῖ, ἡ γενιὰ ἐκυβερνᾶτο ἀπὸ τὸ συμβούλιον τῶν ἀρχηγῶν – τῶν γερόντων – ἐκάστης οἰκογενείας, τὸ καλούμενον γεροντική. Οἱ γεροντες ἐξελέγον τὸν καλύτερον, τὸν πρῶτον γέροντα, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ βάρος τῆς ρυθμίσεως τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν γενιάν⁶⁶. Διὰ τὴν Μάνην ἡ ἐκδίκησις (ὁ δικειμὸς) ἦτο βίωμα μὲ πολλὴ βαθεΐα ρίζας. Διὰ τὸν Μανιάτην ἡ ἐκδίκησις ἦτο μία κοινωνικὴ ὑποχρέωσις, τὴν ὁποίαν ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀγνοήσῃ. Ἦτο χρέος τιμῆς καὶ ἄδεια ἐλευθερίας διὰ τὴν κυκλοφορίαν εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς Μάνης, ἡ δὲ πώλησις ἔναντι χρημάτων τοῦ αἵματος τοῦ φονευθέντος μέλους τῆς οἰκογενείας του, – τῆς γενιᾶς του – ἦτο δι' αὐτὸν ζωντανὸς θάνατος.

Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν νομίζω ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἐθίμου ἦτο ἀδύνατος μεταξὺ τῶν ἀντιμαχομένων ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν – τῶν Νικλιάνων –, αἱ ὁποῖαι, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ δημοσιευθέντος Ἡμερολογίου τοῦ Μανιάτου ἱατροῦ χειρουργοῦ Παπαδάκη, ἐμάχοντο σκληρῶς μέχρι ἐξοντώσεως τῶν ἀρρένων μελῶν τῆς ἀντιπαλῆς οἰκογενείας ἢ μέχρι τοῦ ἐξαναγκασμοῦ τῆς μιᾶς νὰ μετοικήσῃ εἰς ἄλλην περιοχὴν.

Νομίζω ὅτι ὁ συμβιβασμός, κατόπιν τῆς ἐξαγορᾶς διὰ χρημάτων τοῦ αἵμα-

66. Ἐκτενέστερον βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Πόλεμος καὶ ἀγάπη τῶν οἰκογενειῶν εἰς τὴν Μάνην», *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Σπάρτη 1975), τόμ. τρίτος, Ἀθῆναι 1976, σ. 302-314.

τος τοῦ φονευθέντος, ἥτο δυνατόν νά ἐπιτευχθῇ μόνον, ὅταν ἡ παθοῦσα οἰκογένεια ἥτο ἀνίκανος νά ἐκδικηθῇ, ἀνῆκε δηλαδή εἰς τήν τάξιν τῶν «φαιμέγων», ἢ ὅταν αὕτη ὑφίστατο ἰσχυράς πιέσεις ἢ εὕρισκετο πρὸ δυσκόλων περιστάσεων, ἀφοῦ «ἀνάγκη καὶ θεοὶ πείθονται».

Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀθέτησιν ὑποσχέσεως διὰ κάτι, παρατηρῶ ὅτι καὶ ἐδῶ τὰ πράγματα περιπλέκονται, παρουσιάζονται δηλαδή μεγάλοι δυσκολίες, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸν ὅτι μέχρι καὶ τοῦ ἡμίσεος σχεδὸν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος εἰς τὴν Μέσα Μάνην πᾶσαι αἱ συναλλαγαὶ (ἀγοραί, πωλήσεις, δάνεια, ὑποθήκαι κ.λπ.) μεταξὺ τῶν κατοίκων ἐγίνοντο δι' ὑποσχέσεως, μόνον διὰ λόγου. Ἐλεγον σχετικῶς «ὁ λόγος ἐναι συμβόλαιο», ἡ δὲ μὴ τήρησις αὐτοῦ ἥτο λίαν ὑποτιμητικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ ἀθετήσαντος εἰς τὴν στενὴν κοινωνίαν τοῦ χωρίου του. Ἄλλωστε, ἀναλόγως καὶ τῶν περιπτώσεων, εἶχε καὶ λίαν δυσαρέστους συνεπειάς δι' αὐτόν, αἱ ὁποῖαι ἥτο δυνατόν νά ἔχουν καὶ ὡς ἀποτέλεσμα φόνον. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν ἔχομεν ἐκ τῆς περιοχῆς αὐτῆς καὶ σχετικὰ δικαιοπρακτικὰ ἐγγραφα.

Ε'. Ἡ συμφιλίωσις τῶν οἰκογενειῶν. Τὸ ψυχικόν

Λίαν ἐνδιαφέρον εἶναι νά παρακολουθήσωμεν τὴν πορείαν τῆς ἔχθρας μεταξὺ τῶν δύο οἰκογενειῶν Λιακάκου καὶ Λιοπούλου καὶ μάλιστα νά ἐπισημάνωμεν τὴν περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἓνας ἄνδρας ἐξ ἐκάστης οἰκογενείας ὑπῆρξε θῦμα τῆς ἔχθρας.

Τὴν πορείαν αὐτὴν δὲν ἀναφέρει εἰς τὰ σχόλιά του εἰς τὸ μοιρολόγι ὁ Ν. Πολίτης, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἥτο δυνατόν νά τὴν γνωρίζη.

Εἰς τὴν Μάνην ἡ ἰδιομορφία τῆς διαβιώσεως παλαιότερον καὶ μάλιστα εἰς τὴν Μέσα Μάνην, ὅπου ἡ «γενιὰ» ἀπετέλει τὴν βάσιν τῆς κοινωνικῆς δομῆς τοῦ τόπου, εἶχε διαμορφώσει πρωτοτυπίαν ζωῆς. Ἐκεῖ ἴσχυε τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου, ἡ δὲ ἐκδίκησις ἐθεωρεῖτο κοινωνικὴ ἀνάγκη, διότι ὁ προσβληθεὶς καὶ μὴ λαβὼν ἱκανοποίησιν διετέλει εἰς κοινὴν περιφρόνησιν. Ἡ σύγκρουσις μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν –γενιῶν– ἔχουσα ποικίλα τὰ αἷτια κατέληγεν εἰς ἔνοπλον ρῆξιν ἀπροβλέπτου διαρκείας, ἡ ὁποία ἐξεφράζετο, ὡς εἶδομεν, διὰ τῆς λέξεως πόλεμος.

Τὸ τέλος ὁμως τῆς πολεμικῆς μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν καταστάσεως ἐπεσφράγιζε μία πρᾶξις συμφιλιώσεως, τῆς ὁποίας ἡ τελετὴ ἐνέχει ὁλόκληρον τὸ ὕψος τῆς Εὐαγγελικῆς ρήσεως «ἀγαπᾶτε καὶ τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν». Ἡ συμφιλίωσις αὐτή, πραγματοποιουμένη, καθ' ὅσον γνωρίζω, μόνον εἰς τὴν Μέσα

Μάνην, καλεῖται *ψυχικό*⁶⁷.

Ἄς παρακολουθήσωμεν ὅμως τὴν ὅλην διαδικασίαν τοῦ μοναδικοῦ καὶ
λίαν ἐνδιαφέροντος ἐθίμου τῆς Μάνης⁶⁸ ἐξ ἀρχῆς.

Εἰς τὴν Μέσα Μάνην, ὅταν μεταξὺ δύο οἰκογενειῶν ἐκδηλώνεται ἔχθρα,
καταβάλλεται προσπάθεια ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ ἄλλων ἀτόμων, σεβαστῶν καὶ
ἀνηκόντων εἰς ἰσχυρὰς τοῦ χωρίου οἰκογενείας, νὰ συμφιλίωσουν τὰ ἀντιμα-
χόμενα μέρη. Τὰ ἄτομα αὐτὰ καλοῦνται *γεροντᾶδες ἢ γεροντική*.

Ἐὰν δὲν ἔχη γίνει φόνος, ἡ συμφιλίωσις εἶναι εὐκολος. Ὅταν πάλιν ἀμφο-
τεραι αἱ οἰκογένειαι ἔχουν ἰσάριθμα θύματα, ὁ συμβιβασμὸς εἶναι δυνατός.
Δυσκολία ὅμως παρουσιάζονται, ὅταν ἐκ τῆς μιᾶς μόνον οἰκογενείας ὑπάρχη
νεκρός.

Κατόπιν τῆς παραδοχῆς ὑπὸ ἀμφοτέρων τῶν οἰκογενειῶν τῆς προτάσεως
περὶ συμφιλίωσης, οἱ μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἔχθροί, παρουσία τῶν γερο-
ντᾶδων, δίδουν τὰ χέρια ὁ ἓνας εἰς τὸν ἄλλον, ἀσπάζονται μεταξύ των καὶ
μεταβαίνουν ὅλοι εἰς τὸ καφενεῖον ἢ ταβερναν τοῦ χωρίου δι' ἓνα ποτὸν καὶ
διὰ νὰ γίνῃ γνωστὴ ἡ συμφιλίωσις. Ὁ συμβιβασμὸς αὐτὸς ἐδηλοῦτο διὰ τῶν
φράσεων: *ἐπέσας γεροντᾶδες καὶ τὰ χιάσας, τὰ κάμασι καλά* (ἡ φράσις αὕτη
καὶ εἰς τὸ μοιρολόγι τῆς Ληγορῆς, στ. 10-11 τῆς πρώτης ἐκδόσεως: *Κὶ ἂν πᾶς
στῶν ἀνθρωπῶνε σου – πέσ τους νὰ κάμουμε καλά*), *ἐκάμασι ἀγάπη – ἐγίνη
ἀγάπη, ἀγαπήσας*.

Ἀκολουθεῖ τὸ τελετουργικὸν τοῦ συμβιβασμοῦ ὡς ἐξῆς: Οἱ γεροντᾶδες
καὶ ὁ ἱερεὺς καθώριζον τὴν ἡμέραν καὶ τὴν ὥραν, συνήθως βράδυ, κατὰ τὴν
ὁποῖαν ἅπαντα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ φονέως, προπορευομένου
τούτου καὶ τοῦ κάλλιου τῆς γενιᾶς, μετέβαινον ἄοπλα, πενιχρῶς ἐνδεδυμένα,
συνοδευόμενα ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ τῶν γεροντᾶδων, εἰς τὴν οἰκίαν τῆς παθού-
σης οἰκογενείας, κομίζοντα ἄρτον, οἶνον καὶ κρέας. Ἐκεῖ ἀνέμενον αὐτοὺς,
ἐπίσης ἄοπλα, ἅπαντα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ φονευθέντος παρατε-
ταγμένα εἰς δύο στίχους καὶ ἔχοντα εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς παρατάξεως τοὺς

67. Περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, βλ. Δ. Β. Βαγια-
κάκος, «Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς δημόδους νομικῆς ὁρολογίας», *Ξένιον, Festschrift
für Pan. Zepos*, Athen-Freiburg-Köln, τόμ. 3 (1973), σ. 525-527. Ὁ ἴδιος, «Πόλεμος καὶ
ἀγάπη», ἐνθ' ἄνωτ., σ. 312-314.

68. Ἡ συμφιλίωσις κατὰ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπον γίνεται καὶ εἰς τὴν Χιμάραν τῆς
Βορείου Ἡπείρου. βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «Γλωσσικὰ καὶ λαογραφικὰ Χιμάρας Βορείου
Ἡπείρου καὶ Μάνης», *Πρακτικὰ Β' Συμποσίου Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ
χώρου (Ἡπειρος - Μακεδονία - Θράκη)*, 1978, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 21-23.

γονεῖς ἢ τὴν χήραν τοῦ φονευθέντος. Ἐνῶ ἐπλησίαζον εἰς τὴν θύραν, ἓνας ἐκ τῶν συγγενῶν τοῦ φονευθέντος ἔλεγε: *στροῦσε, νύφη, τὴ βελέντζα καὶ ἐκείνη ἡρώτα: ἀμποῖονε θὰ δεχτοῦ;*

Πρῶτος, ταπεινὸς καὶ συντετριμμένος, εἰσέρχεται ὁ δράστης τοῦ κακοῦ, γονατίζει πρὸ τῶν γονέων ἢ τῆς χήρας τοῦ φονευθέντος, ἀσπάζεται τὰς χεῖρας αὐτῶν εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ, ἀλλὰ καὶ βαθυτάτης λύπης καὶ μετανοίας δι' ὅσα ἔπραξε, καὶ λέγει:

*Ἐφταιξα, συχωρέστε μου,
τὸ φίδι ποὺ ζ' ἐδάγκασε, ἐδάγκασε καὶ μένα
κὶ ὅσο φαρμάκι ζ' ἔχιοσε, τό' χιουσε καὶ σὲ μένα.*

(δηλαδή ὁ κακὸς δαίμων ἐπροξένησε καὶ εἰς τοὺς δύο μας αὐτὴν τὴν συμφορὰν).

Τότε ἡ μάνα ἢ ἡ χήρα τοῦ νεκροῦ κύπτει, φιλεῖ εἰς τὸ πρόσωπον τὸν γονατιστὸν δράστην, σκεπάζει αὐτὸν μὲ τὴν ἄκρην τοῦ ἐνδύματός της, – σημεῖον ὅτι γίνεται μέλος τῆς οἰκογενείας καὶ λαμβάνει τὴν θέσιν τοῦ φονευθέντος– σηκώνει αὐτὸν καὶ τὸν ἐναγκαλίζεται, τὸν ἀποκαλεῖ παιδί της, καὶ συγχρόνως τοῦ λέγει *Ἦτα τυχερὸ μας! Εἶπα τὸ θεὸς Θεός, Ζὲ συχωροῦμε καὶ ξεβάνομε στὴ θέση τοῦ*. Πρὸς δὲ τοὺς συνοδευόντες αὐτὸν συγγενεῖς τοῦ λέγουν: *Ἄ ντὸ θυμᾶστε ἐσεῖς, θὰ ντὸ ξεχάσωμε ἐμεῖς. Ἄ ντὸ ξεχάσετε ἐσεῖς, θὰ ντὸ θυμηθοῦμε ἐμεῖς*. δηλαδή ἂν ἔχετε ὑπ' ὀψιν σας τὴν συμφορὰν τὴν ὁποίαν μᾶς ἐκάματε καὶ ἡ συμπεριφορὰ σας εἶναι ἀνάλογος, ἡμεῖς θὰ λησμονήσωμεν αὐτήν, ἐάν ὅμως περιφρονήσετε αὐτήν καὶ ἡ συμπεριφορὰ σας εἶναι ταπεινωτικὴ δι' ἡμᾶς, ἡμεῖς θὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἔχθραν μεταξύ μας. Ἀκολουθεῖ μετὰ ταῦτα γενικὸς ἀσπασμὸς ὅλων τῶν μελῶν τῶν δύο οἰκογενειῶν μεταξύ των καὶ μεταβαίνουν στὸ μαγαζί καὶ πίνουν τρία ποτά, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον προσφέρουν οἱ γεροντᾶδες, τὸ δεύτερον οἱ τῆς οἰκογενείας τοῦ φονευθέντος καὶ τὸ τρίτον ἡ οἰκογένεια τοῦ δράστου. Οὕτω ἐπέρχεται πλήρης ἀγάπη μεταξύ των μέχρι τότε ἐχθρῶν. Ἡ τελετουργία αὕτη καλεῖται *ψυχικό*, ὁ ἀναπτυσσόμενος δεσμὸς μεταξύ των οἰκογενειῶν *ψυχαδερφοσύνη*, τὰ δὲ μέλη τῶν οἰκογενειῶν μεταξύ των *ψυχαδερφοί*.

Διὰ τοῦ ψυχικοῦ αἱ μέχρι τότε ἀλληλομισούμεναι οἰκογένειαι ἀποτελοῦν εἰς τὸ ἑξῆς μίαν καὶ τὴν αὐτήν. Ἀνεπτύσσετο πλήρης ἀλληλοβοήθεια καὶ συμπαράστασις εἰς τὴν λύπην καὶ τὴν χαράν. Τὸ σπουδαιότερον δὲ εἶναι ὅτι μετεῖχον καὶ εἰς τυχὸν ἔχθραν τῆς οἰκογενείας μὲ ἄλλην. Αἱ οἰκογένειαι ἐθεωροῦντο στενοὶ μεταξύ των ἐξ αἵματος συγγενεῖς. Ἦτο τόσον ἰσχυρὸς ὁ δεσμὸς αὐτός, ὥστε ἦτο ἀπηγορευμένος καὶ ὁ γάμος μεταξύ των καὶ ἦτο σεβαστὸς αὐτὸς ὁ δεσμὸς εἰς διαδοχὴν πολλῶν γενῶν, ἀκόμη καὶ μέχρι σήμερον.

Ὁ Geib⁶⁹ ὁμῶς περιγράφει τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ἐγένετο ὁ συμβιβασμός διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τῶν γεροντάδων, τοὺς ὁποίους ἀποκαλεῖ «διοικητικούς δικαστάς». Ἀναφέρει τὸ εἶδος τῆς τιμωρίας, ἡ ὁποία θὰ ἐπιβάλλεται εἰς τὸν ἀθετήσαντα τὰ διὰ τῆς ὑπογραφῆς του ὑποσχεθέντα, ἀλλὰ καὶ τὰς ὑποχρεώσεις, τὰς ὁποίας ἀναλαμβάνει ὁ μετανοήσας καὶ συγχωρηθεὶς δράστης πρὸς τὴν οἰκογένειαν τοῦ παθόντος. Δὲν ἀναφέρει τὴν λέξιν ψυχικό. Ἰδωμεν λοιπὸν ὅσα παραδίδει:

«Οἱ οἰκογενειακοὶ πόλεμοι μπορούσαν σὲ ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις νὰ τελειώσουν συμβιβαστικά, ἂν τὰ μέρη συμφωνοῦσαν νὰ ὑποβάλουν τὴν ὑπόθεσιν στὴν κρίσιν ἀμερόληπτων διοικητικῶν δικαστῶν. Στους δικαστὲς ἐγχειρίζονταν συνήθως ἀπὸ πρὶν ἓνα χαρτὶ μὲ τὶς ὑπογραφὰς καὶ τῶν δύο μερῶν, ὥστε νὰ μπορούν ἐντελῶς ἐλεύθερα νὰ γράψουν σ' αὐτὸ τὴν ἀπόφασίν τους. Οἱ δικαστὲς φρόντιζαν συνήθως νὰ συνοδεύουν τὴν ἀπόφασιν μὲ ποινικὴ ρήτρα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ἂν ἓνα ἀπὸ τὰ μέρη δὲν ἀκολουθοῦσε τὴ διαιτητικὴ αὐτὴ ἀπόφασιν, ἦταν ὑποχρεωμένο μὲ ἐντολὴ τῆς ἄλλης πλευρᾶς νὰ διαπράξῃ ἓναν ἢ περισσότερους φόνους. Προέκειται βέβαια γιὰ ἐντελῶς ιδιότυπὴν συμφωνία, ποὺ πάντως φαίνεται νὰ ἔρχεται σὲ πλήρη ἀρμονία μὲ ὅλην τὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ».

Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ἀθετήσεως τῆς γραπτῆς ὑποσχέσεώς του κατὰ τὴν συζήτησιν πρὸς συμφιλιώσιν τῶν ἐχθρικῶν οἰκογενειῶν, ὁ ἀθετήσας ὑπέκειτο εἰς τὴν τιμωρίαν ἐνὸς ἢ περισσότερων φονικῶν.

Διὰ τὸν τρόπον τῆς παροχῆς συγχωρήσεως ἐκ μέρους τῶν παθόντων πρὸς τὸν φονέα ἀναφέρει ὅτι ἐθεωρεῖτο ἀξιοθαύμαστος ἡ χειρονομία τοῦ δράστου νὰ προσέλθῃ αὐθορμήτως, ἄνευ μεσολαβητῶν, νὰ ζητήσῃ συγχώρεσιν ἀπὸ τοὺς παθόντας, ὡς νὰ ἔχῃ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐφαρμογὴν ἡ φράσις: «προσκυνημένου κεφάλι δὲν κόβεται». Γράφει ἐπ' αὐτοῦ⁷⁰:

«Μόνο ἂν μπορούσε νὰ νικήσῃ τὴν περηφάνειαν του καὶ νὰ παραδοθεῖ μὲ τὴ θέλησίν του στὴν ἐξουσία τῶν ἀντιπάλων του, ἐκλιπαρῶντας, ἄσπλος ἰκέτης, τὴ χάριν τους, μόνο τότε μπορούσε ἡ συμπεριφορά του αὐτὴ νὰ θεωρηθῇ μεγαλύτερη ἐκδίκηση, μεγαλύτερος θρίαμβος καὶ ἀπὸ τὸ θάνατό του.

Τὸν ὑποδέχονταν μὲ δάκρυα καὶ ἀγκαλιάσματα καὶ τὸν θεωροῦσαν πιά μέλος τῆς οἰκογενείας τους, στὴ θέσιν τοῦ σκοτωμένου, ποὺ ὑποκαθιστοῦσε τώρα πιά σὲ ὅλα τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντά του. Μετὰ ὁμῶς ἀπὸ ἓνα

69. Ἱρ. Αὐδῆ-Καλκάνη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 124.

70. Αὐτόθι, σ. 123.

τέτοιο βήμα απέφυγε πιά ὁ ἴδιος νὰ ἔχει ὅποιαδήποτε ἐπαφὴ μὲ τοὺς δικούς του συγγενεῖς ἐξ αἵματος. Καὶ σὲ περίπτωσιν ποὺ ξέσπαγε ἀνάμεσα στοὺς συγγενεῖς του καὶ στὴν οἰκογένεια, στὴν ὁποία ἀποκλειστικὰ πιά ἀνῆκε, κάποια νέα συμπλοκή, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ πολεμήσῃ ἐναντίον τους. Κάθε δισταγμός, κάθε πιθανὴ ἀναποφασιστικότης, ὅποιαδήποτε ἐνοχί, τὸν ντρόπιαζε σίγουρα ἀκόμα καὶ στὰ μάτια τῶν συγγενῶν του».

Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ θεσμὸς τοῦ ψυχικοῦ εἶχε βαθεῖαν τὴν ρίζαν του εἰς τὴν Μάνην, ἀφοῦ οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν Μάνην Μανιάται Κορσικανοὶ Δῆμος καὶ Νικόλαος Στεφανόπουλος τὸ 1797-1798 εἰς τὸ βιβλίον των «Ταξίδι τοῦ Δήμου καὶ τοῦ Νικολάου Στεφανόπουλι στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ χρόνια 1797-1798» (Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grece pendant des annees 1797-1798, Paris 1800, τ. πρῶτος, σ. 132 εἰς τὴν μετάφρασιν ὑπὸ Α. Σπύλιου, Ἀθήνα 1974), ἀναφέρεται ὅτι εἰς τὴν Μάνην «οἱ ἀνθρωποκτόνοι καταδικάζονται σὲ διαρκὴ ἐξορία, ἐκτὸς ἂν οἱ συγγενεῖς τοῦ σκοτωμένου δέχωνται νὰ τοὺς ἀνακαλέσουν. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν, ὁ πατέρας, ποὺ εἶχε χάσει τὸ παιδί του, καλοῦσε τὸν δολοφόνου νὰ δειπνήσῃ, τὸν ἀγκαλιάζει καὶ τοῦ μιλοῦσε ἔτσι:

Μοῦ πῆρες τὸ παιδί μου, σὲ ἀνεκάλεσα, γιὰ νὰ τὸ ἀντικαταστήσῃς.

Αὐτὴ τὴ στιγμή σὲ υἱοθετῶ. Ποτὲ δὲν συνέβη νὰ μετανιώσῃ ἓνας πατέρας γι' αὐτὴ τὴν υἱοθεσίαν».

Ἡ Εὐαγγελία Καπετανάκου⁷¹ διὰ τὸ ψυχικὸν γράφει:

«Τὸ ψυχικὸ καὶ μόνον δύναται, μοὶ φαίνεται, νὰ ἐξαγνίσῃ τοὺς Μανιάτας ἀπέναντι τῶν κακῶς κρινόντων αὐτούς. Τοιαύτη τις πρᾶξις, ἡ τελεία δηλονότι συγχώρησις ἐχθροῦ ἀσπόνδου καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ παντοτεινὴ ἀδελφοποίησις, ἐνέχει ὁλόκληρον τὸ ὕψος τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀμείωτον τὴν ποίησιν αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ψυχικοῦ καὶ μόνη εὐρίσκεται ὁ ἔπαινος καὶ ἡ δόξα τοῦ Μανιάτου. Ἡ θέλησις αὐτοῦ ἐλευθέρᾳ τοῦ δεσμοῦ τῆς κακῶς νοουμένης φιλοτιμίας, ἐλευθέρᾳ τῶν προλήψεων καὶ τοῦ καταναγκασμοῦ, ὃν ἐπιβάλλει αὐτῇ τὸ σκληρὸν ἔθιμον τῆς ἀντεκδικήσεως, αἴρεται διὰ τοῦ ψυχικοῦ ὑπεράνω τῶν ταπεινῶν παθῶν, ἀναξίαν τοῦ ἀνθρώπου μέχρι τοῦ ὕψους, εἰς ὃ ἀνήγαγε τὸν ἀνθρωπον ἡ θεία τοῦ Χριστοῦ ὀνειροπόλησις».

Τῇ ἐπεμβάσει γεροντάδων ἔγινε ψυχικὸ μεταξὺ τῶν δύο οἰκογενειῶν Λιακάκου καὶ Λιοπούλου καὶ ἐπεκράτησε πραγματικὴ ἀγάπη μεταξύ των.

71. Λακωνικὰ περίεργα, ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 66-67.

Μετὰ ταῦτα ὁ Γιάννακας, ὁ ἀδελφὸς τῆς Ληγοροῦς, μετέβη δι' ἐργασίαν εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου, τῇ συστάσει τῆς ἐκ Πύργου τῆς Μάνης οἰκογενείας Σέκερη, προσελήφθη εἰς τὴν σωματοφυλακὴν τῆς Δουκίσσης τῆς Πλακεντίας κατὰ τὸ 1840, ἀλλὰ κάποτε, δυσαρεστηθεὶς, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Μάνην. Ἡ Δούκισσα ὅμως, ἐκτιμῶσα τὴν ἀνδρείαν του καὶ τὴν ἀφοσίωσίν του, κατώρθωσε νὰ τὸν πείσῃ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Πεντέλν. Οὗτος μετέφερε τότε καὶ τὴν οἰκογένειάν του εἰς Ἀθήνας καὶ κατὰ διαστήματα κατήρχετο ἀπὸ τὴν Πεντέλν πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ υἱοῦ του Παναγιώτου καὶ τοῦ ἐγγονοῦ του Ἰωάννου, εἰς τὸν ὁποῖον πολλάκις διηγεῖτο τὰ γεγονότα τῆς Μάνης. Ἐκ τοῦ ἐγγονοῦ Ἰωάννου κατέγραφα καὶ τὰς σχετικὰς ἀγνώστους μέχρι τότε πληροφορίας περὶ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ.

Ὁ Γιάννακας, ἐπιστρέφων κάποτε εἰς τὴν Πεντέλν, ὑπεχρεώθη ἔνεκα κακοκαιρίας νὰ σταματήσῃ εἰς ἓνα χάνι (πανδοχεῖον) παρὰ τὸ Ψυχικόν, ὅπου ἦσαν ἐκεῖ καὶ Μανιάται χωροφύλακες δι' ἐπιτήρησιν τῶν κινήσεων τῶν ληστῶν τῆς Πεντέλης καὶ ἔπιναν κρασί! Οὗτοι, χωρὶς νὰ γνωρίζουν τὸν Γιάννακαν, τὸν προσεκάλεσαν εἰς τὴν συντροφίαν των. Μετ' ὀλίγον ἤρχισαν, κατὰ τὴν συνήθειάν των, νὰ μοιρολογοῦν, δηλαδὴ ἀντὶ ἀσμάτων νὰ ἐπαναλαμβάνουν εἰς τὸν ρυθμὸν τοῦ μοιρολογίου Μανιατικὰ μοιρολόγια. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἤρχισαν νὰ λέγουν καὶ τὸ μοιρολόγι τῆς Ληγοροῦς. Ὁ Γιάννακας, σύννους, παρηκολούθει τὴν ἀπαγγελίαν. Ἐξ τῆς στιγμῆς ἐκείνης τὰς πλέον δραματικὰς ἡμέρας τῆς νεότητός του, μὴ δυνάμεν δὲ νὰ ἀποκρύψῃ τὴν συγκίνησίν του, ἤρχισε νὰ κλαίῃ. Οἱ χωροφύλακες, ἀντιληφθέντες τοῦτο, ἡρώτων ἐπιμόνως αὐτὸν περὶ τῆς αἰτίας τῶν δακρύων του. Οὗτος κατ' ἀρχὰς ἠρνεῖτο, ἀλλ' ὑπεῖκων εἰς ἀπαιτήσεις των, ἀπεκάλυπεν ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ Γιάννακας τοῦ μοιρολογίου καὶ ὁ δράστης τοῦ φόνου. Ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν 93 ἐτῶν τὸ 1893, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κατ' εὐθείαν ἐγγόνου του, δικαστοῦ Ἰωάννου Λιακάκου, ὁ ὁποῖος διετῆρει τὴν φωτογραφίαν τοῦ πάππου του, τὴν ὁποίαν εἶδον καὶ ἐγώ, εἰς τὴν κατοικίαν του εἰς τὸ Κουκκάκι. Παρίστανε αὕτη γέροντα μὲ γενειάδα, ἀδρὰ χαρακτηριστικὰ καὶ σπινθηροβόλους ὀφθαλμούς.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΟΙΡΟΛΟΓΙΟΥ

Ν. Γ. Πολίτης, «Δημοτικά ἄσματα Μάνης», *Πανδώρα*, τ. 16 (1865-66), φ. 384, 15 Μαρτίου 1866, σ. 539-541.

Μιά σκόλη τζαί μιὰ Κερεκὴ
ἐκίνησεν ἡ Λιγοροῦ
νὰ πᾶ 'ς τῶν ἀνθρωπῶνε της.
Τζ' ἐπέρασ' ἀπ' τοὺς Μπολαριοὺς
5 τζ' ἀπὸ τὴ πόρτα τῶν ὀχτρῶν.
Κανένας δὲν τῆς μίλησε,
παρὰ ὁ Σκυλο-Βάβουλας:
- Καλῶς τινε τὴν Λιγοροῦ,
καλῶς τὴν, καλῶς ὥρισες.
10 Κι' ἂν πᾶς 'στῶν ἀνθρωπῶνε σου,
πές τους νὰ κάμουμε καλὰ
καὶ μεῖς σᾶς τὸν πληρώνουμε
κεῖνον τὸν Παλπο-Βέτουλα,
νὴ πέντε γρόσα νὴ ἑφτά
15 νὴ στὴν ἀκρίβεια τοῦ κ' ἐννιά.
Σ τὴν στράταν ὅπου πάγαινε
τζαί τὸν κουνιάδ' ἀπάντησε:
- Καλῶς τινε τὴν Λιγοροῦ.
- Μὴ μοῦ' μιλᾷς, κουνιάδε μου,
20 τ' ἔχω μέγαλονε σκασμόν.
'Επέρασ' ἀπ' τοὺς Μπολαριοὺς,
τζ' ἀπὸ τῆ' πόρτα τῶν ὀχτρῶν·
κανένας δὲν μοῦ' μίλησε,

παρὰ ὁ Σκυλο-Βάβουλας,
25 μοῦειπε νὰ κάμουμε καλὰ
τζαί μᾶς τὸν ἐπληρώνουμε
κεῖνον τὸν Παλπο-Βέτουλα
νὴ πέντε γρόσα νὴ ἑφτά,
νὴ στὴν ἀκρίβεια τοῦ κ' ἐννιά.
30 - Γιὰ δός μου, νύφη, τὸν σαλμᾶ,
νὰ κυνηγήσω τὸν φονιά.
'Σ τὸν δρόμον ὅπου 'πάγαινε,
ἓνα κατσίκ' ἐβέλαξε.
- Ἐλα κοντά μου, Σαῖτανᾶ,
35 γιὰ νὰ 'πιτύχω τὸν φονιά.
Καὶ πάλιν ματαβέλαξεν.
- Ἐλα κοντά μου, Σαῖτανᾶ,
γιὰ νὰ 'πιτύχω τὴν δουλειά.
Εἰς τὸν ἱακὸν ἀνεβήκε,
40 τζαί τὸν σαλμᾶ τ' ἀμπόλυσε.
Ἐσκότωσε τζαί τὸν φονιά
τζαί τὸν ὑγιόνε τοῦ μαζύ.
'Επῆρεν' πίσω τὸν σαλμᾶ,
τζιὰπ' τὸν ἱακὸν ἐπῆδησε,
45 μὸν τὸ τσαροῦχι τ' ἄφησε....
(Ἐκ Τριπόλεως)

Ν. Γ. Πολίτης, «Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης. Τῆς Λιγοροῦς τὸ τραγοῦδι», *Πανδώρα*, τ. 18 (1867-68), φ. 430, σ. 438-439.

'Ἐνα Σαββάτ' ἀπὸ βραϊδοῦ
ἐκίνησεν ἡ Λιγοροῦ
νὰ πᾶ 'ς τῶν ἀνθρωπῶνε της.
Παίρνει κουλούρια 'ς τὴν ποιδιά,
5 παίρνει τζ' αὐγά 'ς τὴ ζουναριά
τζαί πᾶει 'ς τῶν ἀνθρωπῶνε της.
Πέρασ' ἀπὸ τοὺς Μπολαριοὺς
τζ' ἀπὸ τὰ Σπηλιωτάνικα
τζ' ἤρε καὶ τοὺς φονιάδες της,

10 τὸν Πέτρο τὸ Λιόπουλο.
Μὲς 'ς τὸ σκαλοῦνι κάθουνταν
τζ' ἔφτιανε τὸ τσαροῦχί του
τζαί τοὺς ἐκαλημέρισε.
Τζεῖνοι τὴν κατεδέχτηκαν
15 τζ' ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος
ἀπάνω ἐσηκώθηκε,
τὴν διπλοκαλαδέχτηκε:
- Μωρὴ, καλῶς τὴν Λιγοροῦ,

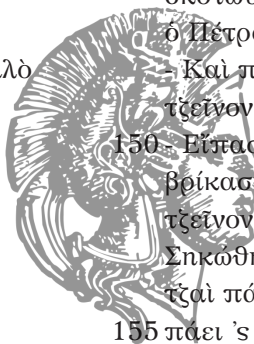
καλῶς τῇ, καλῶς ὥρισες.
20 Μωρὴ, τζ' ἂν πᾶρς 'ς τ' Ἄλικά,
νὰ πῆς τῶν ἀνθρωποῦνε μας
νὰ μᾶς ἐκάμουσι καλά,
τζαὶ 'μεῖς τοὺς τὸν πλερώνουμε
τζεινον τὸ Ψουρο-Βέτουλα
25 νὴ ἔξη γρόσια νὴ ἐφτὰ
τζαὶ 'ς τὴν ἀκρίβεια τοῦ τζ' ἐννιά.
Βεργάτη τὸν ἐβάλαμε,
φυλάει τὴν ἀρμαλακιά.
Ἦ Λιγοροῦ σγκώθηκε
30 τζ' εἰδάνκε τὰ Ἄλικά.
Πέρασ' ἀπὸ τὴ Λατομὰ,
τοὺς πῦρε τζαὶ ἐκάθονταν
τζαὶ δὲν τοὺς ἐχαιρέτησε,
μόν' εἰδάνκε 'ς τὸ σπῆτι τῆς,
35 εἰδάνκε 'ς τὴν μάννα τῆς.
Τζ' ὁ Γιάννης τὸ κατάλαβε
τζ' εἰδάνκε 'ς τὸ σπῆτι τοὺς.
- Μωρὴ, καλῶς τὴν Λιγοροῦ,
καλῶς τὴν τὴν μπεϊκενα.
40 Μωρὴ, τζαὶ τ' ἔν' ἡ πίκρα ζου
τζαὶ δὲ μᾶς ἐχαιρέτησες;
Νὰ μὴ ζ' ἐμίλησε κανεῖς,
νὰ μὴ ζ' ἐκτύπησε κανεῖς;»
- Σὰ μὲ ῥωτᾶς, θὰ σὲ τὸ εἰποῦ:
45 Πέρασ' ἀπὸ τοὺς Μπολαριοὺς
τζ' ἀπὸ τὰ Σπηλιωτιάνικα
τζαὶ τοὺς ἐκαλημέρισα.
Κανεῖς δὲν μὲ ἐμίλησε,
μόν' ὁ φονιάς τοῦ Βέτουλα.
50 Μὲ διπλοκαλοδέκτηκε:
Καλῶς τῆνε τὴν Λιγοροῦ,
καλῶς τὴν τὴν μπεϊκενα.
Μωρὴ, τζ' ἂ μπάρς 'ς τ' Ἄλικά
τζι ἂ μ πᾶς 'ς τῶν ἀνθρωποῦνε μας,
55 πές τοὺς νὰ κάμουμε καλὰ
τζαὶ 'μεῖς τοὺς τὸν πλερώνουμε

τζεινον τὸν Ψουρο-Βέτουλα
νὴ ἔξη γρόσα, νὴ ἐφτὰ,
μὴ 'ς τὴν ἀκρίβεια τοῦ τζ' ἐννιά.
60 Ἦ Γιάννακα, σὰ μὲ ῥωτᾶς,
δὲν ἔχ' ὁ Βέτουλας καφὸ,
δὲν ἔχει ὁ Βέτουλας γενιὰ
τζαὶ οὔτε πρωτοξάδελφους.
Ἦθα νὰ ἤμουν σερνικός...
65 Τζ' ὁ Γιάννακας ἐφώναξε:
- Γιὰ δὸς μου, νύφη, τὸ σαρμᾶ
ὁποῦ εἶναι 'ς τὸ κρεμανταλᾶ,
νὰ πάου γιὰ τὴ γελάδα μας.
- Γιὰ κάτξε χάμου, Γιάννη μου,
70 τζαὶ πᾶω 'γὼ τζ' ἡ μάννα μου.
Καὶ πάλε ξαναφώναξε:
- Γιὰ δὸς μου, νύφη, τὸ σαρμᾶ,
γιατ' ἔχω κι' ἄλλο θέλημα.
Κι' ἂν δὲν ἐρθοῦ ὡς τ' ἀπ' ταχιά,
75 οἴξετε τὸ χαλίκι μου
καὶ μένα 'σὰ τοῦ Βέτουλα.
Βάνει τὴ στράδα 'ς τὰ μπροστὰ,
'ς τὸ Παρασκοῦν' ἀγναίνταξε.
Μόν' ἓνας Βέτουλας 'ς τὰ μπροστὰ
80 ἔβγαλε δυνατὴ φωνή:
- Ἦλα κοντά μου, Σατανᾶ,
γιὰ νὰ μὲ κάμης συντροφιὰ,
νὰ τελειώσω τὴ δουλειὰ.
Ἦ τοὺς Μπολαριοὺς εἰδάνκε.
85 Ἦϊδάν 'ς τοῦ Λιουρόμανα
τζ' ἔκατξε τζ' ἀγκρουμάστηκε,
τίποτα δὲν ἀγροίκισε.
Ἦϊδάνκε 'ς τὸ Δίπορο
'ς τοῦ Πέτρου τοῦ Λιόπουλου.
90 Μέσα ἦταν τζ' ἀλεκρίντιζε.
Μὲ τὸ σιγὸ, μὲ τὸ πολὺ
ἄνοιξ' ἡ πόρτα τῆς αὐλῆς.
Μπῆκε 'ς τὴ μπόρτα τοῦ σπητιοῦ,
τὸν ἄκουσε τζ' ἐφώναξε:

95 - Φέρτε, γυναῖκες, τὸ χυλὸ.
Τραβᾷ τὸν ἔρημο σαρμᾶ
κ' ἐκεῖνος δὲν κατέβαινε.
- Ἔλα κοντά μου, Σατανᾶ,
νὰ μὲ βοηθήσης κ' ἐδανᾶ.
100 Κ' ἔδε π' ἀκούμπησ' ὁ σαρμᾶς,
ἐβγῆκε καὶ 'ς τὰ Λιαριτά
καὶ ὄξ' ἐξαπετάχθηκε.
Τζ' ἤρε τὴν πόρτα σφαλιστή
τζ' ἓνα τσαγκρίδι ν' ἐρῶξε
105 τζαὶ 'ς τὴν ἀρζάν' ἀνέβηκε.
Τζ' ἄντεσ' ὁ σκότεινος σαρμᾶς
τζ' ἐξαναπισογύρισε.
Τζ' ἓνα τραβίδι τοῦδωσε
τζ' ἐκεῖνος δὲν ἐξάντεσε.
110 - Ἄϊδε, σαρμᾶ μου, 'ς τὸ καλὸ
τό θέλημά του τῶκαμα.
Καὶ εἰς τὴ Νέσα εἶδάνκε,
μίλησε τοῦ βαρδάπαρα
τζ' ὁ Λίας τ' ἀποκρίθηκε:
115 - Ποιὸς εἶσαι σὺ ἐτῶρα δὰ,
τῶρα τὴ νύκτα τζ' ἐδανᾶ;
- Ἐγὼ εἶμαι ὁ Γιάννακας
Ἐσκότωσα τὸ μ μπάρμπα ζου,
τὸ μ Πέτρο τὸ Λιόπουλο,
120 ποῦ ἦταν καφὸς τῆς μάνας ζου.
- Σήκω νὰ φύγης, Γιάννακα,
νὰ πάης 'ς τὰ Τζιχριάνικα
νὰ βρίκης τὸ Δικάνικα.
Νὰ μὴν ἐρθῇ ἡ μάνα μου
125 τζαὶ θέει νὰ μέ βλαστημᾶ.
Σηκώθηκεν ὁ Γιάννακας
τζ' εἶδάν 'ς τοῦ Δικάνικα.
- Ἄϊντε, Γιάννη, νὰ φύγωμε,
νὰ πᾶμε 'ς τὰ Τζιχριάνικα,
130 πᾶμε 'ς τὰ Σκυλακάνικα.
Καρτέρεσε τζ' ἡ γρηὰ-Λιακοῦ.
Ἦρθε τὸ γιόμα τὸ μικρὸ

τζ' ὁ Γιάννης δὲν ἐφάνηκε.
Σηκώθηκεν ἡ γρηὰ-Λιακοῦ
135 σκούζοντα καὶ φωνάζοντα:
- Ἐκ Γιάννακα καὶ Βέτουλα!
Νὰ ζᾶς ἐκλαίου ἀνάκατα.
Βάνει τὴ στράτα 'ς τὰ μπροστά
'ς τοῦ Κούβαρου ποῦ πᾶνε.
140 Ἀπάντησε μιὰ χριστιανῇ,
ἐκατξε καὶ τὴν ἐρωτᾷ:
- Τί ἔνε π' ἄωρλιάζονται
κάτω 'ς τὸ βάλτο τοῦ Μηχιοῦ;
- Τζακάλια ἄωρλιάζουσι.
145 Σκοτώθη ὁ κάλλιος τῆς γεννιάς,
σκοτώθ' ὁ πρῶτος γέροντας,
ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος.
- Καὶ ποῖος τὸν ἐσκότωσε
τξεῖνον τὸν παλρο-βῶδακα;
150 - Εἶπασι τ' ἡρῶ ὁ Βέτουλας,
βρίκασι τὸ ντουφεκι του,
τξεῖνον τὸν ἔρημο σαρμᾶ.
Σηκώθηκε τζ' ἡ γρηὰ-Λιακοῦ
τζαὶ πᾶει 'ς τὰ Τζιχριάνικα,
155 πᾶει 'ς τὰ Σκυλακιάνικα.
Ἐμίλησε τοῦ Γεώργαρου.
- Γιὰ ἔλα, γέρο, νὰ σὲ ἰδοῦ,
νὰ σὲ ῥωπήσω νὰ μοῦ εἰπῆς
ἂν ἔν' εὐτοῦ ὁ Γιάννακας.
160 - Ὁ Γιάννακας ἔνε ἐπᾶ.
Φεῦγε τὴ στράδα ξεγνοιαστά.

Η ΛΗΓΟΡΟΥ

*Παλαιόν Μανιάτικον μοιρολόγι τοῦ δικαίωμοῦ*⁷²

Τὸ μοιρολόγι αὐτὸ εἶναι ἓνα τῶν παλαιότερων, παρουσιάζει δὲ ἰδιαίτερον διαφέρον διὰ τὰ ἀπαντῶντα εἰς αὐτὸ κοινωνικὰ ἔθιμα τοῦ τόπου. Τοῦτο ἔτυχε μέχρι σήμερον πολλῶν ἐκδόσεων, χωρὶς ὅμως αὐταὶ νὰ ἀποδώσουν πλήρως τὸ πραγματικόν κείμενον καὶ τὸ ἱστορούμενον γεγονός.

Ἐκ τῶν ἐκδοτῶν του μόνον ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἔδωκε τὴν περισσότερον, ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλας ἐκδόσεις του, πλήρη μορφήν τοῦ μοιρολογίου μὲ ἀρκετὰ σχόλια. Παρὰ τοῦτα ὅμως, καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Πολίτου ἔχει παραλείψεις, ἀρκετὰ δὲ τῶν σχολίων του χρήζουν διορθώσεως. Ἡ τελευταία ὑπὸ τοῦ Κ. Νταϊφᾶ ἔκδοσις τοῦ μοιρολογίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰς ἄλλας ἐλλείψεις της, γέμει γλωσσικῶν σφαλμάτων καὶ ἄλλων ἀνακρίβειων.

Τὴν παραλλαγὴν, τὴν ὁποίαν δημοσιεύομεν ἐνταῦθα, κατεγράψαμεν τὸ ἔτος 1935 καθ' ὑπαγόρευσιν τῆς ἐκ Κοίτας ὀνδοκοντούτιδος τότε, νῦν δὲ μακαρίτιδος, Καλῆς Φοκαλίτσας. Τὴν ἐξακριβώσιν τῶν γεγονότων εἶχον τότε ἀναζητήσει μεταξὺ τῶν γεροντοτέρων τῆς περιοχῆς τῆς Μέσα Μάνης, ἔλαβον δὲ ἀκόμη πολλὰς πληροφορίας καὶ παρὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις κ. Ἰωάννου Διακάκου, πρωτοδίκου, ἐγγόνου κατ' εὐθείαν καὶ ἔχοντος καὶ τὸ ὄνομα τοῦ εἰς τὸ μοιρολόγι ἀναφερομένου Γιάννακα, τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Ληγοροῦς.

72. Ἐπετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 9-10 (1955-1957), ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 43-47. Δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ φωνητικὴ ἀπόδοσις ὠρισμένων φθόγγων. Ἐκτενῆ σχόλια δημοσιεύονται εἰς τὴν ἀνωτέρω ἔκδοσιν..

Ἡ Ληγοροῦ

Ἐνα Σαββάτο ἀπὸ βραδ'οῦ
ἐσυγυρίστ' ἡ Ληγοροῦ
νὰ πάρ 'ς τοῦν ἄλλωνοῦνε της
ἀπὸ τὴν Κοίτα 'ς τ' Ἄλuka.
5 Ὅτ' ὁ δρόμο ποὺ ἐπάαινε
πέρασ' ἀπὸ τοῦ Μπουλα'ροῦς
κι ἀπὸ τὰ Σπηλιωτ'άνικα,
ὄντες ἀμπόλυκε ὁ παππᾶς.
Ὅλοι 'ς τὴ ροῦγα ἐκάθοντα
10 καὶ τὰ χαρτία παίζασι.
Ἐκαμε πέτρινη καριδιὰ
κι ὅλους τοὺς ἐχαιρέτησε.
Καένas δὲν ἐμίλησε,
μόν' ὁ φονιάς τοῦ Βέτουλα,
15 ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος,
ἀπάνου ξεσηκώθηκε
καὶ τὴν ἐκαλαδεχτηκε:
- Μωρή, καλῶς τὴ Ληγοροῦ,
καλῶς τη, καλῶς ὤρισες.
20 Μωρή, κι ἂν πάρς τ' Ἄλuka,
νὰ πῆς τοῦν ἄλλωνοῦνε ζου,
τοῦ Γιάννακα ξεχωριστά,
τί, ἂ' θέρ νὰ κάμωμε καλά,
ἐμεῖς τότε πλιερώνομε
25 κείνο τὸν παλιοβέτουλα
νὴ ἔξι γρόχια νὴ ἐφτά,
νὴ 'ς τὴν ἀκρίβιο του κι ἐννιά.
Ἄ' δὲ θελήσουσι κ' ἐννιά,
ἄς τότε τρώρ ἡ -γι-ἀρμαλακιά
30 κάτου'ς τὰ Γιάλια χαμπηλά,
βεργάτη τὸν ἐβάλαμε
'ς τί' σγοῦρνες τοῦ Μονοδε-
ντροῦ.
Πλέο δὲν τοῦνε δώνομε
οὔτ' ἕναν κάρπικον παρᾶ
35 καὶ ὅ,τι θέσι, ἄς κάμουσι,
ὅ,τι περνᾶ 'πὸ χέρι τους.

Ὅτ' ἡ Ἄλuka ποὺ ἔφτασε
πέρασ' ἀπὸ τὴ Λατομά
κι' ὅλοι 'ς τὴ ροῦγα κάθοντα,
40 δὲν ἐχαιρέτα πουθενά.
Σηκώθηκε ἡ νύφη της:
- Μωρή, καλῶς τὴ Ληγοροῦ,
μωρή, καὶ τ' ἐν' ἡ πίκρα ζου
καὶ δὲ μᾶς ἐχαιρέτησες;
45 Καένas μὴ ζ' ἐβάρησε,
νὰ μὴ ζ' ἀσκημομίλησε;
Ἐκείνη δὲν ἐμίλησε
κ' ἐιδιάνκε 'ς τὸ σπίτι τους.
Μὰ ὁ Γιάννης ἦτα πογγηρὸς
50 κι ἀμέσως τὸ κατάλαβε
τὴ κάπου πῦρε τοὺς ὀχτροὺς
καὶ τὴν ἐκογιονάρασι
κι ἀπὸ ξεπίζου ἔφτασε:
- Μωρή, καλῶς τὴ Ληγοροῦ,
55 καλῶς τὴ Μπεϊκαίνα,
μωρή, καὶ τ' ἐναι ἡ πίκρα ζου
καὶ δὲ μᾶς ἐχαιρέτησες;
Καένas μὴ ζ' ἐβάρησε,
νὰ μὴ ζ' ἀσκημομίλησε;
60 - Σὰ μὲ ρωτᾶς, θὰ ζε τὸ ποῦ,
καένas δὲ μ' ἐβάρησε
κι οὔδε μ' ἀσκημομίλησε.
Ὅτ' ὁ δρόμο ποὺ ἐρχόμουνα
πέρασ' ἀπὸ τοῦ Μπουλα'ροῦς
65 κι ἀπὸ τὰ Σπηλιωτ'άνικα,
ὄντες ἀμπόλυκε ὁ παππᾶς,
κι ὅλοι 'ς τὴ ροῦγα κάθοντα
κ' ἔκαμα πέτρινη καριδιὰ
κι ὅλους τοὺς ἐχαιρέτησα
70 καὶ τοὺς ἐκαλημέρισα.
Καένas δὲν ἐμίλησε
καὶ μούδε μ' ἀποκρίθηκε,
μόν' ὁ φονιάς τοῦ Βέτουλα,

ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος,
75 ἐκεῖνος μ' ἀποκρίθηκε:
- Μωρή, καλῶς τῇ Ληγοροῦ,
καλῶς τη, καλῶς ὠρισες.
Μωρή, κι ἂν πάρῃς τ' Ἄλυκα,
πὲς τους τοῦν ἄλλωνοῦνε ζου,
80 τοῦ Γιάννακα ξεχωριστά,
τὶ, ἅ' θέρῃ νὰ κάμωμε καλά,
ἐμεῖς τοὺς τὸ πλιερώνομε
κεῖνο τὸ παλαιοβέτουλο
νὴ ἔξι γρόγια νὴ ἐφτά
85 νὴ 'ς τὴν ἀκρίβγιο του κι ἐννιά.
Ἄ' δὲ θελήσουσι κι ἐννιά,
ἄς τότε τρώῃ ἡ γι-ἀρμαλακιὰ.
Κάτου 'ς τὰ Γιάλια χαμπηλά
βεργάτη τὸν ἐβάλαμε
90 'ς τὶ 'σγοῦρνες τοῦ Μονοδε'ντο'σῶ.
Πλέρ δὲν τοῦνε δώνομε
οὐτ' ἕναν κάρπικον παρᾶ
καὶ ὅ,τι θέσι, ἄς κάμουσι,
ὅ,τι περνᾶ 'πὸ χέρι τους.
95 Κ' ἔσκουξε ἡ Ληγοροῦ φωνή:
- Δέν ἔχει ὁ Βέτουλας καφό,
δὲν ἔχει μίτε γενιακό,
τὸ αἷμα του νὰ πάρουσι
καὶ νὰ ντόνε δικαιώσουσι!
100 Ὅναι πουλλὶ τῆς ἔρημος!
Ἐχάθη νὰ 'μαι σερνικός!
Ἐδαιμονίστη ὁ Γιάννακας
καὶ τοῦ 'ρθε σὰν παραλοή.
Ἐστάθη κι ἐπομόνεψε
105 ἴχια μὲ πὸ σουρούπωσε
κ' ἐδ'ἄνκε 'ς τὴ νύφη του:
- Δῶσέ μου, νύφη, τὸ σαρμᾶ,
ποῦ ἔναι 'ς τὸν κρεμανταλᾶ
καὶ τότε τρώει ἡ σγου'ριά,
110 τ' ἔμεινε ἀπονύχτερη
ἡ μαγκουφογελάδα μας.

Ἐκεῖνη τὸ κατάλαβε
ὅτι θὰ πᾶρῃ γιὰ φονικό
καὶ τοῦ 'πε καὶ τοῦ μίλησε:
115 - «Γιὰ κάτσε χάμου, ἀφέντη μου,
καὶ πάου μὲ τῇ γυναῖκά ζου,
ἔρχεται καὶ ἡ Ληγοροῦ,
παίρνομε καὶ τῇ μάννα μας,
τὶ ζὲ σκοτώνουσ' οἱ -γι-ὀχτροὶ
120 κ' ἐσένα σὰν τὸ Βέτουλα».
Ἐκεῖνος ἐκαψώθηκε
καὶ τὸ σαρμᾶ ξεκρέμασε
κι ὄξου ἐξαπετάχτηκε.
Σ τὴν πόρτα ὅπου ἔβγαине
125 χτύπησ' ὁ Γιάννης τὸ σαρμᾶ:
- Ἀγροίκα, ἔρημε σαρμᾶ,
νὴ ὁ Βέτουλας θὰ δικαιωθῇ,
νὴ θὰ διπλώσῃ τὸ σκιουνὶ!
Ἀ δὲν ἐρθοῦ ὡς τ' ἀποταχιά.
130 ρίξετε τὸ χαλίκι μου
καὶ μένα σὰν τὸ Βέτουλα.
Κ' ἔδωσε μία κ' ἔφυγε.
Σ τὸ δρόμο ποῦ ἐπάαινε,
ἀγροίκησε ποδοβολῇ
135 κι ἐγύρισε κι ἐκοίταξε.
Ἦταν ἡ μαυρονύφη του,
ποῦ τὸν ἀγκόλλ' ἀπὸ κοντά.
- Ὅ Γιάννη, ποῦ μὲ παρατᾶς,
ποῦ μ' ἀγκολλᾶ ὁ Πέτρακας;
140 Γιὰ κάμε πίζου, Δημπτροῦ,
γιατὶ θὲ νὰ δαιμονιστοῦ,
νὰ πάρῃ ὁ νοῦ μου τὰ βουνὰ
νὰ λέπῃ ὁ κόσμος νὰ γελᾶ.
- Γιὰ πές μου, Γιάννη, ἀφέντη
μου,
145 ὥς πότε νὰ ζὲ καρτεροῦ
καὶ νὰ ζὲ περιμένωμε;
- Ἰχια μὲ τὸ λιοβάρημα
ἅ' δὲν ἐρθοῦ κ' ἅ' δὲ φανοῦ,

ρίξετε τὸ χαλίκι μου
150 κ' ἐμένα σὰν τοῦ Βέτουλα.
Κι ἐτραύηξε του' Μπουλα'ρούς.
Ἐ τὴ Ρίζα τοῦ Μπουρόλια
ἓνα κατσίκ' ἐβέλαξε
ἀπάν' ἀπὸ τὸν ἀγκρεμό.
155 - Ἔλα κοντὰ μου, Σατανᾶ,
νὰ κάμωμε μαζί δουλειά,
κι ἂν εἶσαι σύ, Δημήτρακα,
ἔλα γιὰ συντροφία μου,
γιατὶ πάου τοῦ' Μπουλα'ρούς.
160 Ἐ τοῦ' Μπουλα'ρούς ποὺ
ἔφτασε,
ἔ τοῦ Πέτρου τοῦ Λιόπουλου,
οἱ πόρτες ἦτανε κλειστές.
Ἐ τὴν πορταδέλλα στάθηκε,
ἔκατσε κι ἀκρομάστηκε,
165 τίποτε δὲν ἀγορίκησε.
Τὸ ζεμπερέκι ἐτραύηξε,
τὴν πόρτα δὲν τὴν ἀνοιξε.
Ἔκατσε κι ἀποφάσισε,
καὶ ἔ τὴν ἀργάνη ἐπῆδησε,
170 ἔκατσε στὴν κοττόκαλη
καὶ τὸ σαρμᾶ του ἔφτειανε
καὶ τὸν ἀβιζοταίζε.
Ἡ πόρτα τότε ἀνοιξε
μία γυναῖκα ἐιδιάνκε,
175 τὰ βόδ'ια τῆς ἀχιούριζε
κι' ἤρεκε τότε τὸν καιρὸ
κι' ἀνέβη ἀπάνου ἔ τὸ λιακό.
Ζυγώνει ἔ τὴ μανταλουχιά,
κοιτάζει μέσα, τὶ νὰ ἰδῇ,
180 βλέπει τ' ἐκάθοτα ὁ φονιάς
μὲ τὸ παιδί του κ' ἔπαιζε,
τόν ἄκουσε κι ἐφώνασε:
- Φέρτε, γυναῖκες, τὸ χυλό.
Τραυᾶ τὸν ἔρημο σαρμᾶ
185 κι ἐκεῖνος τὸν ἐγέλασε.

- Ἄ, χάκι σου, βρὲ Σατανᾶ,
μ' ἔταξες καὶ μ' ἐγέλασες.
Πίζου τόνε ξανατραυᾶ,
ἐπῆρε ὁ σαρμᾶς φω'τ'ιὰ
190 μέσ' ἀπὸ τὴ μανταλουχιά
κι ἤρε τὸν Πέτρο ἔ τὴ καρ'ιδ'ιά.
Ἐβγήκασι τὰ λιαρητὰ.
Ἦξου ἐξεπετάχτηκε
κι ἤρε τὴν πόρτα σφαλιστὴ
195 κι ἓνα σαρντίδι ἔδωκε
καὶ ἔ τὴν ἀργάνη ἀνέβηκε
μ' ἄντεσ' ὁ ἔρημος σαρμᾶς,
ἄντεσε, δὲν ἐξάντενε.
- Ἐάντεσο, ἔρημε σαρμᾶ,
200 γιὰ τὴ ζ' ἀφίνου κι ἐπαδά,
τὸ θέλημα μου τὸ 'καμα.
Ἐδῶσε μία κι ἔφυγε
κι ἐδῶθηκε τὴ Νέασα,
ποὺ συντροφία εἶχασι,
205 μίλησε τοῦ βαριδ'άτορα
κι' ὁ Λίας ἀποκρίθηκε:
- Ἀμποῖος εἶσαι, ποὺ μιλᾶς
τώρα τὴ νύχτα, τὶ ζητᾶς;
- Ἐγὼ εἶμαι ὁ Γιάννακας,
210 ἐσκότωσα τὸ μπάρμπα ζου,
ποὺ ἦτα καφὸς τῇ 'μάννα ζου,
τὸ μ Πέτρο τὸ Λιόπουλο.
- Σήκω νὰ φύγης, Γιάννακα,
νὰ πάης τὰ Σκυλλακιάνικα,
215 νὰ μὴν ἐρθῇ ἡ μάννα μου
καὶ θέει νὰ μὲ βλαστημᾶ.
Σηκώθηκε ὁ Γιάννακας
κι ἐιδιάν τὰ Σκυλλακιάνικα.
Πομόνεψε ἡ γ'ρ'ὰ Λιακοῦ,
220 ἦρθε τὸ γιόμα τὸ μικρὸ
καὶ δὲν ἐφάνη ὁ Γιάννακας.
Σηκώθηκε ἡ γ'ρ'ὰ Λιακοῦ
βάνει τὸ δρόμο ἔ τὰ μπροστὰ

σκούζοντα καὶ φωνάζοντα:
225 Ἦ Γιάννακα, ἔ Βέτουλα!
θὰ ζᾷσε κλαίου ἀνάκατα!
Ἵ τοῦ Κούβαρου, πὸ πάαινε,
ἐπέρνα ἕνας χρ'στ'ανός,
ὁ γέρου - Κυ'ρακούλακας.
230 - Ἦ μπάρπα Κυ'ρακούλακα,
τίποτα νὰ μὴν ἄκουσες
ἀπὸ τοῦ Πάνου Μπουλα'ρούς;
Τὶ ἔναι ποὺ οὐρλιάζονται;
- Σκοτώθη ὁ κάλλιος τῆ' γενιᾶς,
235 σκοτώθη ὁ πρῶτος γέροντας,
ὁ Πέτρος ὁ Λιόπουλος.
- Καὶ ποῖος τὸν ἐσκότωσε
κεῖνον τὸν παλαιοβόιδακα;
- Εἴπασι τ' ἦρθ' ὁ Βέτουλας,
240 τ' νύρασι τὸ ντουφέκι του,
κεῖνον τὸν ἔρημο σαρμᾶ.
Σηκώθηκε ἡ γιοῦα Διακοῦ
καὶ πάει τὰ Σκυλλακιάνικα
κι ἐμίλησε τοῦ Γιώργαρου:
245 - Για ἔλα, Γέργο, νὰ μὲ πῆς,
ἄν ἔν' εὐτοῦ ὁ Γιάννακας.
- Ὁ Γιάννακας ἔναι ἐπά,
φεῦγε τὴ στράδα ξενοιαστά.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Βιβλιογραφία

Ὁ Ν. Γ. Πολίτης, συνεχίζων τὴν συλλογὴν λαογραφικοῦ ὕλικου ἐκ τῆς Μάνης, ἐξέδωκε καὶ ἄλλα μοιρολόγια τῆς ἐκδικήσεως καὶ ἱστορικὰ καὶ ἄλλα τραγούδια ποικίλου περιεχομένου. Ἐπίσης, ἐδημοσίευσε μετὰ σχολίων παραδόσεις, αἰνίγματα, παραμύθια, παροιμίας καὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τοπωνυμίων τῆς Μάνης, γενόμενος οὕτω ὁ θεμελιωτὴς τῆς μελέτης τῆς Λαογραφίας της.

Κατωτέρω δημοσιεύομεν κατάλογον τῶν περὶ Μάνης δημοσιευμάτων τοῦ Νικολάου Γ. Πολίτου.

I. ΜΟΙΡΟΛΟΓΙΑ

Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης, *Πανδώρα*, τόμ. 16 (1865-66), τευχ. 384, σ. 539-541:

α. (Ληγοροῦ), σ. 539-540, στίχοι 45.

β. Μυρολόγιον (Ἑ. Λιγορίτζα Παρασκί), σ. 540, στίχ. 10.

γ. Ὁ Βαρκλαντής, σ. 540, στίχ. 13.

δ. Ἀρχὴ μυρολογίου φίλων, σ. 540, στίχ. 5.

ε. Ὡδὴ εἰς τὰ Θεοφάνεια, σ. 540, στίχ. 29.

[Σχόλια εἰς τὰ ἀνωτέρω, σ. 540-541].

Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης, *Πανδώρα*, τόμ. 18 (1867-68), τευχ. 430, σ. 438-440:

Τῆς Λιγοροῦς τὸ τραγούδι, σ. 438-439, [Σχόλια, σ. 439-440].

Μοιρολόγια εἰς πολεμιστὴν πεσόντα ἐν τῷ παρόντι πολέμῳ, *Λαογραφία*,

τόμ. Δ' (1912-1914), σ. 3-11. [=Λαογραφικὰ σύμμεικτα, τόμ. Α', ἐν

Ἀθήναις 1920, σ. 263-271].

Ἐπικάιρα δημοτικὰ ἄσματα [μοιρολόγια], *Λαογραφία*, τόμ. Δ' (1912-14), σ.

271-278. [Διάφοροι ἐπ' αὐτῶν σημειώσεις].

II. ΠΟΙΗΣΙΣ

Ἄσματα δημοτικὰ Μάνης, *Πανδώρα*, τόμ. 18 (1867-68), τευχ. 425, σ. 343-344:

α. Ἡ Σταυριανή, σ. 343-344.

β. Ἐπιστολὴ Μανιάτου, σ. 344.

γ. Ὁ Παντελῆς, σ. 344 [Σχόλια εἰς τὰ ἀνωτέρω, σ. 343-344].

Δημοτικὴ ποίησις Μάνης, *Πανδώρα*, τόμ. 20 (1869-70), τευχ. 473, σ. 342-344:

α. Μυρολόγιον. Ὁ Γιώργαρος καὶ ἡ Μπουραζάνενα, σ. 342-343, στ. 74.

β. Ἐ μαυρισμένε Γιώργαρε, σ. 343, στ. 26.

γ. Γιὰ σου, χαρὰ σου νὰ γενῇ, σ. 343, στ. 12.

δ. Ἀρφάνη ρήγα καὶ παχιά, σ. 343-344, στ. 18.

ε. Τί γάρ ἐμένα ἡ Ἀργυρῇ, σ. 344, στ. 11.

στ. Γιὰ σῆκω ἀπάνου, Μαρουϊδά, σ. 344, στ. 20.

Δημοτικά ἄσματα, *Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα* (Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσοῦ»), τόμ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1870, σ. 88-93, 110-111, 115-116, 125-127. [Τὰ ἄσματα ἀρ. 26, σ. 91, ἀρ. 79 καὶ 80, σ. 125-127, προέρχονται ἐκ Μάνης].
Γλωσσολογικὴ συμβολή. Α΄. Ἀνέκδοτα δημοτικά ἄσματα τῆς Ἑλλάδος, Ὅ ἐν *Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τόμ. 8 (1874), σ. 496-512:

α. Τὸ τραγοῦδι τοῦ Ὅθωνα, ἀρ. 2, σ. 497. [Σχόλια, σ. 511].

β. Ἐκάμασι τῇ συμβουλῇ-σύνταμμα καὶ κυβέρνηση, ἀρ. 3, σ. 497.

γ. Νύφη μου, τριὰ καμάρωσω, ἀρ. 27, σ. 504-505.

δ. Κουρσέψαμε μιὰ γειτονιά, ἀρ. 31, σ. 505.

ε. Ἐπιμύλιον ἄσμα (Ἄλεθου, μύλο μ', ἄλεθου), ἀρ. 49, σ. 509.

Μοιρολόγια

στ. Τοῦ καπετὰν Νικολοῦ, ἀρ. 36, σ. 506-507. [Σχόλια, σ. 512].

ζ. Μοιρολόγιον τῆς μνηστῆς τοῦ Ἰωάννου Ἀντρομελᾶ, ἀρ. 37, σ. 507. [Σχόλια, σ. 512].

η. Ἐπὶ τῷ φόνῳ τοῦ Καλαπόθου, ἀρ. 38, σ. 507. [Σχόλια, σ. 512].

θ. Ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Μπουραζάνη, ἀρ. 39, σ. 507. [Σχόλια, σ. 512].

ι. Ἐτώρα μέσ' στὰ γέρατα, ἀρ. 40, σ. 507. [Σχόλια, σ. 512].

ια. Ὅντας ὁποῦ εἴμουνα μικρῇ, ἀριθμ. 41, σ. 507-508. [Σχόλια, σ. 512].

ιβ. Μ' ἐβγάλασι καὶ Σταυριανή, σ. 520. [Σχόλια, σ. 520-521].

III. ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ

Περὶ παραμυθίων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλήσι, *Πανδώρα*, τόμ. 18 (1867-68), σ. 93-95. [Ἐμμετρον ἐκ Μάνης παραμύθιον, σ. 94].

Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα, τόμ. Α΄ (1870)

α. Σηκώθ' ὁ Λίας ὁ Κατσῆς, (ἀρ. 79, σ. 125-126).

β. Σηκώθηκα γεργὰ-γεργά, ἀρ. 80, σ. 126-127 (ὁ Δημπρακάκος).

IV. ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

- Ἡ σωτηρία τῆς Σκαρδαμούλας (Καρδαμύλης Οἰτύλου), *Παραδόσεις*, τ. Α΄ (1904), ἀρ. 193, σ. 109. «Τὴν παράδοσιν ἤκουσα ἐν Καρδαμύλῃ παιδίον ἔτι ὢν τὸ 1863». [Σχόλια, τ. Β΄ (1904), σ. 796].

- Ὁ Χριστὸς καὶ οἱ ἄνομοι οἱ Ὀβραῖοι, τ. Α΄, ἀρ. 310, σ. 170-171. [Σχόλια, τ. Β΄, σ. 903].

- Τὸ λιοκόρνο (Κεφαλληνία - Μάνη - Καλαμάτα), τ. Α΄, ἀρ. 388, σ. 217-218. [Σχόλια, τ. Β΄, σ. 987-988].

- Τὸ στοιχειὸ τῆς σπηλιᾶς τοῦ Μανιάτη, Α', ἀρ. 541, σ. 300. [Σχόλια, τ. Β', σ. 1162].
- Τοῦ Φονιά τὸ Λαγκάδι (Καρδαμύλη Οἰτύλου), τ. Α', ἀρ. 548, σ. 304-305. [Σχόλια, τ. Β', σ. 1164].
- Οἱ Μαυρομιχαλαῖοι, τ. Α', ἀρ. 771, σ. 456.
- Οἱ Στρίγγες τοῦ Καλαμακιοῦ (Ἀρεόπολις), τ. Α', ἀρ. 824, σ. 501.
- Οἱ Στρίγγες (Καρδαμύλη), τ. Α', ἀρ. 827, σ. 502.
- Ὁ διάβολος μὲ τὴν καπὸτα, τ. Α', ἀρ. 884, σ. 539.
- Ὁ διαβολικὸς σύντροφος (Δολοὶ Οἰτύλου), τ. Α', ἀρ. 891, σ. 545-546.
- Τὰ στοιχειωμένα σπίτια (Δολοὶ Οἰτύλου), τ. Α', ἀρ. 897, σ. 548-549.
- Ὁ Βρικόλακας (Μάνη), τ. Α', ἀρ. 957, σ. 589-590.
- Ὁ Μαμαλιάς ὁ βρικόλακας (Λίμπερτον Δήμου Μαλευρίου), τ. Α', ἀρ. 958, σ. 590-591.
- Ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἀρχάγγελος, τ. Α', ἀρ. 989, σ. 616.

V. ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ

Διὰ τὰς παροιμίας ἐκ Μάνης εἰς τὸ ἔργον τοῦ *Παροιμῖαι*, βλ. τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1899, σ. ξγ', ξε', ξη' καὶ τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1900, σ. ζ'.

VI. ΑΙΝΙΓΜΑΤΑ

Γλωσσολογικὴ συμβολή. Β'. Αἰνίγματα καὶ λογοπαίγνια, *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τόμ. 8 (1874), σ. 513-526. [Γίνεται λόγος καὶ γιὰ αἰνίγματα τῆς Μάνης].

VII. ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ

Τοπωνυμικά, Β', *Λαογραφία*, τόμ. Ε' (1915-1916), σ. 249-308. [Περὶ τῶν τοπωνυμίων Καρβελάς καὶ Κοῦνος, σ. 289-290 (καὶ εἰς ἀνάπτυπον, 1915, σ. 72-73) [= *Γνωμοδοτήσεις περὶ μετονομασίας συνοικισμῶν καὶ κοινοτήτων ἐκδιδόμεναι ἀποφάσει τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν*, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 112-114].

Τοπωνυμικά, Δ', *Λαογραφία*, τόμ. ΣΤ' (1917-1918), σ. 221-236. [Περὶ τοῦ τοπωνυμίου Φαγγριάνικα (Μηλιά) τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, σ. 232-233 [= *Γνωμοδοτήσεις περὶ μετονομασίας συνοικισμῶν κλπ.*, σ. 113].

SUMMARY

Dikaios Vagiakakos

N. G. Politis and Maniot Folklore

As a fourteen-year old high school student in Kalamata, Politis published one of the most typical Maniot laments dealing with the issue of revenge in the journal Pandora in 1866.

In this publication, N. G. Politis offers copious comment on Maniot customs and on the interesting linguistic idiom of the Mani.

After this important article, Nicolaos Politis published more laments, songs and legends. He is thus to be regarded as one of the first serious students of the folklore of the Mani.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ